

„Za ochranu křesťanství?“ Postoje ruské pravoslavné církve vůči Západu a její místo v zahraniční politice Ruské federace

MARIA AVANESOVA, VLADIMÍR NAXERA

“For the Protection of Christianity?”

Stances of the Russian Orthodox Church Toward the West and the Church's Place in the Foreign Policy of the Russian Federation

Abstract: Over the course of Russia's post-Soviet development, the Russian Orthodox Church has become a significant actor in social and political relations in Russia. This text deals with the ways in which the Russian Orthodox Church's relationship toward the West has developed and how the Church features in the state's official policy toward the West. This paper, which is based mainly on an analysis of primary sources (state and Church documents, media), is structured chronologically. Important landmarks in it include Vladimir Putin's entrance into the position of president and Kirill's entrance into the position of the Moscow patriarch. The study shows that, at present, the state and the Church rhetoric are almost identical and both focus on the defense of Russian foreign policy visions and plans.

Keywords: Russia, patriarch, Russian Orthodox Church, Russian foreign policy, Russian civilization.

Na zahraniční politice státu, jeho veřejné diplomacii a budování mediálního obrazu v zahraničí se podílejí různí aktéři, kteří jsou státní i nestátní povahy, respektive nabývají různé právní subjektivity. Stejně tak se může řada aktérů podílet na formulaci cílů zahraniční politiky státu. Mezi tyto aktéry mohou patřit i církevní instituce a organizace, které povětšinou představují aktéra stojícího mimo stát a jeho instituce, nicméně často působí v těsném provázání. Výborným příkladem je Ruská pravoslavná církev (dále v textu RPC) a její specifické postavení v sociálním a politickém systému Ruské federace (Papkova 2013) v průběhu postsovětského období, stejně tak její vliv na oficiální i neoficiální normy (Stoeckl 2016).

Cílem tohoto článku je analyzovat a interpretovat to, jakým způsobem se vyvíjel vztah RPC vůči Západu a jak církev figurovala a figuruje v oficiální západní politice státu primárně od nástupu Vladimíra Putina do prezidentské funkce. Západní vektor ruské politiky, který je předmětem tohoto textu, nebyl vybrán náhodou – již při letmém pohledu na světové dění je patrný význam Západu pro Rusko a budování jeho pozice v mezinárodním prostředí (Leichtova 2014). Západ není důležitý pouze pro ruský stát, ale též pro církev –

již od počátku devadesátých let se církev podílela na budování nové ruské „národní myšlenky“, hlásající odlišnost ruské a západní civilizace, kultury a společnosti. Západ tak představuje zajímavý referenční bod, který výrazně figuruje v rámci rétorických i prakticky politických strategií církevních i státních institucí a představitelů.

Ruská politika (vnitřní i zahraniční) je častým předmětem společenskovedního výzkumu, nicméně (nejen v českém prostředí) většina publikací opomíjí právě církevní prvek, vliv pravoslavní a také vliv RPC jako aktéra zahraniční politiky. Přínosem studie je tedy doplnění jednoho významného aspektu ruského zahraničněpolitického jednání. Ruští odborníci a církevní představitelé mají na otázku postavení RPC v zahraniční politice Ruska velice protichůdné názory. Například předseda Mezinárodního fondu jednoty pravoslavných národů Valerij Alexeev (2016), který má blízko k vedení RPC, v rozhovoru uvedl, že RPC se nepodílí na zahraniční politice Ruska a že stát se zajímá o názor RPC pouze v některých případech (například v otázkách týkajících se Balkánu). Podobný názor má i pracovník Ruského ústavu strategického výzkumu Andrej Serebrič (2016), který ovšem uvedl, že i když RPC nemá takovou sílu, aby ovlivnila rozhodnutí ministerstva zahraničních věcí, je vlivným aktérem, který může působit na veřejné mínění. Právě to může využít stát ve svůj prospěch. Naopak o spolupráci RPC a státu v oblasti zahraniční politiky a o RPC jakožto nástroji ruské *soft power* mluví například Nikolaj Baranov (2016). Významný ruský pravoslavný duchovní otec Alexandr Šumskij uvádí (2016), že RPC je dnes jedním z nejdůležitějších pomocníků státu v zahraniční politice. Olga Cerpickaja (2016) a Olga Sibireva (2016) zmiňují, že RPC je využívána státem jako legitimizační nástroj. Ovšem podle názoru Romana Lunkina (2016a) jakékoli využití RPC státem nebo jejich otevřená spolupráce v diskutabilních situacích ruské zahraniční politiky zhoršuje pozici církve. Tyto protichůdné postoje a názory na církevně-státní vztahy v oblasti ruské zahraniční politiky ukazují, nakolik zajímavý terén pro výzkum dané téma nabízí.

Literatura o zahraničněpolitických aktivitách církve existuje v českém prostředí pouze ve velice omezeném množství. Několik českých textů o RPC sice bylo publikováno (například Avanesova – Naxera 2016a, 2016b; Putna 2015), ale vztahu církve a ruské zahraniční politiky se věnují okrajově nebo vůbec. Určitou výjimku v tomto ohledu představuje nová studie sledující církevní úlohu v rámci ruské *soft power* na příkladu současného dění na Ukrajině (viz Solik – Baar 2017). Vzhledem k tomu, že RPC má přeshraniční charakter, anglicky psané sekundární zdroje, které se týkají role RPC ve vnitřní politice Ruska, ve většině případů zmiňují i činnost RPC za hranicemi federace. Avšak i zde je nutné konstatovat, že knih o RPC od autorů působících na západních univerzitách příliš nenačteme (výjimkami jsou například Papkova 2011a; Knox 2005; Richters 2013; Curanović 2012; Phkhaladze 2012; Leustean 2014), navíc jsou již většinou staršího data. Knih ruských autorů vydaných v angličtině je ještě méně. Totéž *de facto* platí o časopiseckých studiích (výjimky představují například Papkova 2011b; Payne 2010; Stoeckl 2016; Pankhurst – Kilp 2013 a několik dalších). Drobné zmínky o roli RPC v zahraniční politice pak nalezneme v některých publikacích, které se věnují dalším aspektům zahraničněpolitických aktivit Putinova režimu (Trenin 2011 nebo van Herpen 2015).

Navzdory dlouhodobým tvrzením o sekularizaci světa a ústupu důležitosti náboženství z politiky a veřejného života jako takového lze v posledních desetiletích sledovat opačný trend, tedy návrat náboženství jako důležitého politického faktoru (například Nešpor 2005), což se odrazilo i v jeho uchopení politickou vědou, respektive mezinárodními vztahy. Mezinárodní vztahy přitom začínají náboženský faktor reflektovat výrazněji až po událostech 11. září 2001 (Kratohvil 2011: 20). Spojení tématu náboženství a mezinárodních vztahů nalézáme v několika ohledech – může jít například o vliv Vatikánu v mezinárodních dění (například Sekerák 2014), spojení náboženství a negativních jevů, jakým může být terorismus (například Juergensmeyer 2007), teoretická debata a empirický výzkum se soustředí i na vliv víry na výkon zahraniční politiky politickými představiteli (například Choudhury 2015) nebo na její hodnocení ze strany občanů (například Baumgartner – Francia –

Morris 2008). Až v posledních letech se začaly ve větší míře objevovat studie, které zkoumají vliv nikoli náboženství jakožto principu víry, ale konkrétní církve jakožto instituce na zahraniční politiku státu (například Kratochvíl 2011; Blewett – Hyde-Price – Rees 2011). Toto zpoždění ve výzkumu daného tématu je překvapivé především ve vztahu k dlouhodobé etablovanosti výzkumu vlivu církve a náboženství na vnitřní politiku státu. Petr Kratochvíl (2011: 20–22) upozorňuje na to, že výzkum tohoto tématu je možné vést ve dvou rovinách. První rovina je spojená s pohledem společnosti a politické elity, respektive s jejich hodnocením (ne)žádoucího zapojení církve do formulace (a výkonu) zahraniční politiky státu. Druhá rovina souvisí s pohledem církve a jejími kroky směřujícími k tomu, aby se na formulaci (případně i na výkonu) zahraniční politiky aktivně podílela. Tyto dvě roviny se v demokratickém režimu doplňují – úspěšnost snah církve v tomto ohledu závisí na jejich akceptování ze strany veřejnosti a jí volených politiků.

Obdobná podmínka přitom platí i pro režimy nedemokratické. O současném Rusku není možné hovořit jako o demokratickém režimu, alespoň nikoli v západním liberálnědemokratickém pojetí, k němuž má vlastní ruská cesta „suverénní demokracie“ poměrně daleko. Ambicí tohoto textu není rozebírat a typologizovat Putinův režim, i tak je však možné vzít v potaz literaturu věnovanou strategiím přežití nedemokratických vlád a vládců (srovnej Whitehead 2014). Nedemokratické režimy se u moci udržují celou řadou strategií, přičemž represe je pouze jednou z nich. Navíc se zdá, že význam přímé represe vůči opozici jakožto nástroje udržujícího stabilitu režimu klesá (Bílek 2017). Již starší výzkumy ukázaly, že klíčovou strategií je spolupráce s institucemi, které se alespoň navenek tváří jako demokratické (Gandhi – Przeworski 2007). Vliv institucí na fungování režimu a jeho stabilitu se přitom stává jedním z ústředních témat výzkumu nedemokratických režimů (Pepinsky 2014). Církev mezi těmito institucemi nebývá v komparativních výzkumech současné nedemokracie zmiňována příliš často, ba právě naopak – existuje řada studií, které se věnují církvi jako opozičnímu, respektive demokratizujícímu aktérovi (například Eberts 1998). Případ Ruska a RPC je ovšem poněkud odlišný – nelze totiž hovořit o tom, že by RPC zaujímala vůči Putinovu režimu roli demokratické opozice. Spíše naopak, církev funguje jako stabilní pilíř a aktér ruské nedemokracie (Avanesova – Naxera 2016a).

Náš text, který je pojatý jako interpretativní případová studie (Kořan 2008), navazuje na výše představené teoretické diskuse. Snaží se sledovat podíl RPC na formulaci a výkonu zahraniční politiky, ale i její roli jakožto instituce, respektive aktéra nedemokratického Putinova režimu. Církev totiž slouží jako významný legitimizační prvek současné vlády. A to nejen svým podílem na vnitropolitickém procesu, ale i na politice zahraniční. To je ostatně spojeno s tím, že mnoho aspektů současné zahraniční politiky Ruska lze chápat především jakožto legitimizační nástroj režimu vůči vlastním občanům (Rojek 2015).

Kromě sekundární literatury vychází text z analýzy primárních zdrojů, především oficiálních dokumentů a webových stránek (státních i církevních). Prostudovány byly všechny projevy a oficiální dokumenty, které se týkají tématu. Využity byly následně ty, které obsahovaly relevantní informace. Důležitým zdrojem poznatků byly i provedené rozhovory s významnými ruskými odborníky na Ruskou pravoslavnou církev. Celkem bylo v říjnu 2016 na území Ruské federace uskutečněno sedm rozhovorů se zástupci výzkumníků a akademiků věnujících se RPC, duchovních a představitelů pravoslavných nadací. Výběr respondentů byl veden snahou hovořit především s těmi lidmi, kteří mají interní znalosti zkoumané problematiky. Rozhovory měly polostrukturovanou povahu, jejich délka se pohybovala od třiceti do šedesáti minut a probíhaly v ruském jazyce. Respondenti reprezentují vůči politické činnosti RPC odlišné názory (kritické i souhlasné) čili výběr nebyl názorově jednostranný. Rozhovory jsme se na základě dohody s respondenty rozhodli neanonymizovat, a je tedy na ně v textu řádně odkazováno. Důležité byly také osobní návštěvy různých pravoslavných nadací a také historického parku *Rossija – moja istorija* (Rusko – moje dějiny) v říjnu 2017. Podobné parky jsou vytvořeny Patriarchální radou

pro kulturu s podporou státních orgánů a otevírají se dnes ve velkých ruských městech. Autorem myšlenky budování těchto parků zodpovědným za realizaci daného projektu je Tychon Ševkunov, dnes jeden z nejvlivnějších ruských biskupů, jenž bývá často považován za Putina osobního zpovědníka.

Následující text je rozdělen do tří analytických částí a části závěrečné. První analytická část vyhodnotí roli RPC v západní dimenzi ruské politiky během vlády Borise Jelcina. Druhá část se zaměří na téma duchovní bezpečnosti a ruské civilizace v době Vladimira Putina a patriarchy Alexije II. Třetí analytická část se zabývá protizápadními postoji RPC v době patriarchy Kirilla. Čtvrtá část se zaměřuje na téma ochrany křesťanů v zahraničí, a zejména na Blízkém východě. Závěrečná část pak shrnuje hlavní zjištění článku.

CÍRKEV A ZÁPADNÍ DIMENZE POLITIKY V DOBĚ VLÁDY PREZIDENTA JELCINA

Současné státně-církevní vztahy mají své kořeny v době krátce po rozpadu SSSR. Již na začátku prezidentského období Borise Jelcina bylo vedení Ruska církvi nakloněno. Někteří badatelé (například Ťachta 2001: 157) uvádějí, že již od počátku svého funkčního období považoval Jelcin církev za jednu z korporací, které zdědil z doby SSSR a které měly své korporativní zájmy, jež mohly a musely být zohledněny v politice státu. Rétorika Kremlu se navíc brzy po pádu komunismu začala podobat omluvám církvi za pronásledování během sovětského období (Ťachta 2001: 158). Jak se však ukázalo později, nebyl to jen pocit viny, co nutilo světskou moc pomáhat církvi otevírat nové chrámy, zakládat církevní obce a kláštery. Ruské vedení církvi umožňovalo, aby rostla její autorita a síla, podporovalo ji a využívalo ji jako legitimizační nástroj, což se stalo zřejmým během politické krize v roce 1993 nebo během první čečenské války.

Na druhou stranu v Jelcinově období neměla RPC možnost aktivněji participovat na zahraniční politice Ruska, protože Jelcinův tým neměl žádnou propracovanou strategii (a vlastně mu chybělo i určité pochopení) pro využití církve jakožto vlivné instituce a důležitého symbolu v zahraniční politice (Lunkin 2016b). Kromě toho měli oba aktéři (tedy Jelcin a RPC reprezentovaná patriarchou Alexijem II.) odlišný pohled na zahraničněpolitické směřování Ruska. Zatímco Jelcinův tým se na počátku devadesátých let zaměřil hlavně na navazování vztahů se Západem, představitelé RPC naopak Západu příliš nevěřili a chtěli, aby Rusko věnovalo více pozornosti postsovětskému prostoru a vztahům s dalšími pravoslavnými zeměmi (Rjabych 2001: 128).

Během devadesátých let (zejména po jugoslávské krizi) se i v politických kruzích začaly čím dál tím silněji ozývat antizápadní hlasy, které byly důsledkem nejen rozčarování ze „spolupráce“ se Západem během jugoslávské krize, ale i z neúspěchu reforem Jelcinova týmu, které jsou až dodnes považovány za diskreditaci liberalismu a celkově i myšlenek demokracie (Krasin 2007: 261–262). Rusko začalo hledat vlastní cestu, nový ministr zahraničních věcí Jevgenij Primakov se snažil vyvažovat hegemonii Západu v čele s USA navazováním užší spolupráce mezi Ruskem, Indií a Čínou (Leichtova 2014: 23). Tato politická situace a rostoucí podpora ze strany ruské elity, která viděla v církvi jeden z pilířů nové ideologie, umožnila RPC a jejím představitelům aktivněji prosazovat vlastní zájmy a participovat na omezení činnosti zahraničních misionářů v Rusku.¹ Existence a činnost katolíků, protestantů a jiných západních misionářů na kanonickém území RPC církevní představitelé nejen hodně znepokojovala, ale byla považována za vyloženě destruktivní jev, který „rozděluje společnost“ a „ohrožuje bezpečnost“ z důvodu proselytismu (Filatov 2003).²

Pojem „duchovní bezpečnost“ vyjadřuje vnímání role RPC při ochraně národních zájmů a bezpečnosti proti západním vlivům (Human Rights Without Frontiers International correspondent in Russia 2012: 270–272). Někteří badatelé (například Lourenc 2002: 29; Payne 2010: 713) uvádějí, že pojem „duchovní bezpečnost“ se naplňuje v ruské koncepci národní bezpečnosti až v roce 2000, ovšem jeho kořeny lze najít i v zákonu o svobodě svědomí a Koncepci národní bezpečnosti z roku 1997.

Návrh zákona o svobodě svědomí, který byl předložen poslancem za komunistickou stranu Viktorem Zorkalcevem (Krasikov 2000: 235), obsahoval znevýhodňující normy ve vztahu ke všem konfesím kromě pravoslavi a byl od počátku vetován prezidentem Jelcinem (Knox 2005: 170–172),³ měl ovšem velkou podporu ze strany představitelů ruské pravoslavné církve a části politické elity a oligarchů (Krasikov 2000: 237), kteří se v tomto případě projeví jako velmi silní a vlivní aktéři. Konečná verze zákona podepsaná prezidentem přidělila pravoslavi výjimečnou roli (Reisinger – Hesli – Erdem 1999: 44), čímž církvi připravila dobré výchozí pozice pro politickou a společenskou činnost v dalším období.

Zatímco zákon o svobodě svědomí byl především vnitřním dokumentem, Koncepce národní bezpečnosti měla ukázat i mezinárodní společnosti, že duchovní oživení Ruska a duchovní bezpečnost se stávají jedněmi z hlavních základů nové ruské cesty. Analýza hrozeb ruské národní bezpečnosti podle textu koncepce ukazovala, že hlavní hrozby pro Rusko nemají vojenský charakter, ale vznikají ve vnitropolitické, ekonomické, sociální, ekologické, informační, ale i v duchovní sféře. Podle uvedené koncepce „[nej]důležitější roli v zachování tradičních kulturních hodnot hraje činnost ruské pravoslavné církve a církvi jiných vyznání“. V dané koncepci je poprvé zdůrazněna negativní role různých náboženských sekt (pod kterými v té době byla v ruském prostředí vnímána činnost především západních misionářů), které podle názoru autorů koncepce „způsobují značné škody duchovnímu životu ruské společnosti, představují přímé ohrožení života a zdraví ruských občanů a jsou často používány jako zástěrka pro nezákonné činnosti“ (Prezident Ruské federace 1997).

Po přijetí koncepce začalo vedení RPC ještě výrazněji kritizovat Západ. Církevní vedení aktivně vystupovalo nejen proti přijetí západních hodnot mimo jiné v oblasti náboženství a kultury, ale i v oblasti sociálních a politických vztahů (Filatov 2003; Fagan 2013: 57–60). Celkem celá západní civilizace byla ve většině projevů církevního vedení považována za nositele materialismu, nedostatku duchovnosti, sobectví, což nemůže být pro Rusa (ve smyslu nejen etnického Rusa, ale i občana Ruské federace) vhodné (Karpifave 2014: 213).

Celkově lze říci, že v posledních letech Jelcinova prezidentství se pozice církve a Kremle ohledně hodnocení Západu a jeho chování víceméně shodovaly a RPC se snažila podporovat kroky ruského vedení. Když ruské úřady začaly aktivně vystupovat proti rozšíření NATO na východ, církev stála na jejich straně, a dokonce svolala konferenci na nenáboženské téma *Jaderné zbraně a národní bezpečnost Ruska*, na níž církevní činitelé varovali, že rozšíření NATO na východ může vést k provokacím a agresi (Smirnov 1997).

VZTAHY SE ZÁPADEM, OTÁZKA DUCHOVNÍ BEZPEČNOSTI A RUSKÉ CIVILIZACE V DOBĚ VLADIMIRA PUTINA A ALEXIJE II.

Během prezidentských voleb v roce 2000 podporovala RPC Putina. Jednak proto, že se v ruské společnosti těšil značné popularitě, jednak se ještě jako premiér a poté úřadující prezident po Jelcinově abdikaci ukázalo, že je církvi nakloněn více než ostatní kandidáti. Z tohoto důvodu se ihned po Jelcinově odstoupení začali Putin s patriarchou často objeovat spolu. Jejich blízkost byla zdůrazněna na všech televizních kanálech (Čapnin 2000: 4). Putin začal být ruskou pravoslavnou církvi zobrazován jako „správný Rus“ (Tamtéž).

V březnu 2000 patriarcha nařídil členům Svatého synodu přizvat pravoslavné k účasti ve volbách. Na webových stránkách *Pravoslavi 2000 (Pravoslavije 2000)*, které církev vlastní, se během předvolební kampaně objevila informace o prezidentských volbách, v níž církev Putina představovala jako nového Michaila Romanova, jako někoho, kdo dokáže Rusko stabilizovat a po období úpadku v devadesátých letech opět pozvednout (Verchovskij 2000).

Po Putinově nástupu začala RPC hrát určitou roli v rámci vykonávání ruské zahraniční politiky (Lunkin 2016b). Nicméně na začátku Putinova prvního volebního období se

politika církve a státu vůči Západu lišila. V ruské zahraniční politice bylo totiž patrné zlepšení vztahů se Západem. Rusko nabídlo USA nečekaně rozsáhlou pomoc po teroristických útocích 11. září a Putin dal po svém nástupu najevo, že je ochoten spolupracovat s evropskými zeměmi, a začal pracovat na mnohvrstevné politice Ruska vůči zemím Evropy (Leichtova 2014: 133).

Církevní rétorika vůči Západu se po Putinově nástupu naopak vyostřila a Západ byl i nadále vnímán jako hlavní nepřítel Ruska. Například v roce 2000 Alexij II. vyzval ruské občany, aby si uvědomili, že Západ vede proti Rusku dobře naplánovanou nekrvavou válku, jejímž cílem je zničit ruský národ (Lenta.ru 2000). Západ byl obviňován z toho, že záměrně vytvořil nespravedlivý světový pořádek a snaží se vnutit jiným státům své principy a hodnoty (Mospat 2001).

Špatný vztah vůči Západu se odrážel i na vztazích mezi RPC a Vatikánem. Bez ohledu na papežův záměr navštívit Rusko, deklarovaný Svátým stolcem již od rozpadu SSSR, byla taková návštěva za Alexije II. nepředstavitelná.⁴ Bez ohledu na to, že se ruský stát snažil zlepšit vztahy se Západem, ve vnitřní politice podporoval RPC v otázkách spojených s činností namířenou proti fungování zahraničních misionářů. Koncepce národní bezpečnosti schválená v roce 2000 dále rozvíjí otázku „duchovní bezpečnosti“, i když se opakuje řada odstavců z koncepce roku 1997. Ovšem v koncepcích je i jeden velký rozdíl. Jestliže koncepce z roku 1997 jen upozorňuje na „destruktivní roli různých náboženských sekt“ (Prezident Ruské federace (1997), v koncepci z roku 2000 už je nejen zdůrazněn negativní dopad činnosti zahraničních misionářů, ale je zde také uvedeno že „boj proti negativnímu vlivu zahraničních náboženských organizací a misionářů“ je považován za prvek zajištění národní bezpečnosti Ruské federace (Prezident Ruské federace 2000).

Jestliže koncepce z roku 1997 fakticky nepřinesla v tomto ohledu výsledky, tato nová vyhláška byla základem pro vytlačení cizích duchovních z Ruska (Filatov 2007: 32).⁵ Ruská pravoslavná církev začíná být vnímána ruskou elitou zčásti i jako instituce, která ovlivňuje ruskou národní bezpečnost (Cerpickaja 2011: 32), což vede k tomu, že krátce po Putinově nástupu dochází k propojení duchovní a národní bezpečnosti (Tamtéž: 58). Duchovní bezpečnost se stala v této době předmětem zájmu státních úředníků, politiků a biskupů RPC na nejvyšší úrovni (Filatov 2007: 32) a stále častěji se o ní debatovalo i v ruských médiích, která tehdy již začínala být čím dál tím více kontrolována Kremlem. Kvůli zajištění duchovní bezpečnosti byly západní církve nuceny ukončit téměř všechny své programy v Rusku a začaly rušit již navázané styky se strukturami RPC na Západě (Mitrochin 2016: 5).

Vztahy mezi Ruskem a Západem se postupně zhoršily i po invazi do Iráku v roce 2003. Církevní představitelé, ostatně stejně jako ruští politici, Irák v době před zahájením intervence navštěvovali (Mospat 2002). Kromě toho těsně před začátkem intervence a hned po ní RPC učinila veřejná prohlášení, v nichž vyjádřila obavy nad tím, že jsou ohroženy životy a bezpečnost občanů Iráku a že je zneužíváno náboženské citění lidí pro politické cíle a k radikalizaci nálad veřejnosti. V neposlední řadě se církev zajímala o ochranu a zachování památek (Mospat 2003a, 2003b). V tu dobu představitelé RPC napsali dopis generálnímu tajemníkovi OSN Kofimu Annanovi (Mospat 2003c), prezidentu Georgi Bushovi a premiéru Tonymu Blairovi s výzvou podniknout vše, co je možné, pro ukončení vojenské operace v Iráku (Mospat 2003a). Podle některých názorů se představitelé RPC dokonce snažili přesvědčit ruské úřady, aby hrály větší roli jako ochránci křesťanů na Blízkém východě (Curanović 2013).

Odbočíme-li k vnitřní politice, která je ostatně s tou vnější úzce provázaná, ve stejnou dobu se začaly odhalovat i první viditelné neshody směřování RPC a ruské komunistické strany. Její předseda Gennadij Zjuganov a jeho spojenci dříve viděli v RPC spojence v boji proti společné hrozbě – Západu a liberalismu. V Jelcinově období takový postoj komunistů a jejich silné postavení v zemi RPC využívala pro tlak na Jelcinovu administrativu v otázkách příliš demokratických (podle názoru RPC) reforem, během Putinova

mandátu začal vliv komunistů klesat a ti se dostali pod sílící církevní kritiku (Verchovskij 2005: 55–57).

Vztahy církve a „liberálních“ stran (jako Svaz pravicových sil nebo Jablko) se také začaly výrazně zhoršovat a došlo i k několika veřejným skandálům, přičemž důvodem pro veřejné spory se nestaly otázky státního a společenského uspořádání nebo v tu dobu již existující nedodržování lidských práv či práv náboženských menšin, ale otázky v oblasti kultury. Texty pravoslavných médií a vystoupení církevních činitelů začínají v té době totiž stále častěji odsuzovat liberály a západní liberalismus jako takový (Filatov 2007: 40). Obecně byla západní civilizace v projevech církevního vedení označována za nositele materialismu, nedostatku duchovnosti a sobectví (Filatov 2007: 23), představitelé církve a ruská inteligence navíc začali hovořit o tom, že Západ vnímá pravoslaví jako hrozbu (například Cerpickaja 2011: 56; Trojickij 2006). Představitelé církve dokonce odkazovali na Brzeziňského, který podle jejich názoru ještě v devadesátých letech označil pravoslaví za největší hrozbu pro USA po pádu komunismu (například Iljašenko 2004).

Podobný postoj vůči opozici a Západu umožnil RPC navázat užší spolupráci s ruským ministerstvem zahraničních věcí. Církev a ministerstvo v roce 2003 podepsaly dokument „Pravidla interakce mezi Ruskou pravoslavnou církví a Ministerstvem zahraničních věcí Ruské federace“ (Porjadok vzaimodějstvija Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi i Ministerstva inostrannyh děl Rossijskoj Federacii), který podle zprávy o podepsání stanovoval hlavní oblasti spolupráce mezi ministerstvem a RPC, obsahoval ustanovení o pracovní skupině a definoval zásady jejího fungování (RPC MP 2008). Dokument ovšem není veřejně přístupný. Pracovní skupina byla vytvořena za účelem interakce mezi představiteli RPC a ministerstva a funguje dodnes, ovšem vždy jsou zveřejněny pouze stručné výsledky setkání, které mají všeobecnou povahu a neumožňují analýzu reálné činnosti.

Celkové oboustranné zhoršení vztahů mezi Ruskem a Západem se prohlubovalo a téma lidských práv se stávalo čím dál častějším zdrojem kritiky Ruska ze strany Západu, který nejenže kritizoval ruské vedení za nedodržování lidských práv, ale také ukazoval na utužení režimu po tragédii v Beslanu. Ovšem takový postoj Západu ani nová koncepce „suverénní demokracie“ (*suverenaja demokratija*) nezměnily podporu státu ze strany církve.⁶ Naopak RPC se snažila v rámci svých možností státní vedení podporovat a přijala Deklaraci lidských práv na X. Celosvětovém ruském národním sněmu. V Deklaraci lidských práv se hodně mluví o tom, jak by občanská a lidská práva neměla být chápána. Je zmíněna řada omezení, podle kterých mají být lidská práva podřízena „nejvyšším hodnotám“, mezi nimiž jsou například národní zájmy. Klíčovou myšlenkou deklarace je to, že RPC uznává možnost existence lidských práv a svobod pouze do té míry, pokud nejsou v rozporu s tradičními politickými a sociálními názory RPC (RPC MP 2006).

Taková protizápadní koncepce lidských práv, která v podstatě zbavovala lidi politických a občanských práv, jež by mohla nějak ohrožovat Putinův režim, se „suverénní demokracii“ velice hodila. Prokremelští novináři a politologové diskutovali o tom, že hlavní je morálka a svědomí a lidská práva jsou výmyslem Západu (Filatov 2007: 37). Celkově měla deklarace za cíl ukázat, že západní koncepce lidských práv není jediná (Vermiševa 2007), a jako důsledek po zveřejnění dané deklarace se v projevech církevních představitelů s novou silou začaly objevovat myšlenky o tom, že idea lidských práv byla přinesena z USA a postkřesťanské Evropy a zahubí víru v Boha. Dodržování lidských práv je touto optikou odmítnutím dodržování božích přikázání, což vede k postupné degradaci lidstva a ohrožení samotného života lidí (Filatov 2007: 27–28). Církev začala ostře kritizovat rezoluce Parlamentního shromáždění Rady Evropy. Některé rezoluce (například rezoluce „Ženy a náboženství v Evropě“ a „Homofobie v Evropě“) totiž podle názoru představitelů RPC porušují lidská práva věřících (Portal Credo.ru 2006). Alexij II. v roce 2007 vystoupil v Parlamentním shromáždění Rady Evropy a vyjádřil své znepokojení nad tím, že se Evropa zrekla křesťanských a mravních hodnot pod záminkou ochrany lidských práv. Zdůraznil také nepřipustnost schválení sekulárního světového názoru ke škodě náboženského

přesvědčení a zakotvení monopolu na sekulární světonázor ve společnosti. Vystoupení patriarchy vyvolalo smíšené reakce (Cerpickaja 2011: 170), což poskytlo Rusku možnost znovu kritizovat Západ a upozorňovat na dvojí standardy Západu, který nechce respektovat pocity věřících.

I když docházelo k tomu, že státní činitelé (jako například ruský ministr zahraničních věcí Lavrov) již v tu dobu mluvili o tom, že konkurence v mezinárodních vztazích začíná mít i civilizační rozměr (MID 2006), je zřejmé, že ruskou stranu více znepokojovaly aktivity NATO u ruských hranic. Ani původní zájem Ruska zapojit se do programu evropské bezpečnosti a obranné politiky (*European security and defence policy*) nezastínil negativní postoj k rozšíření NATO v roce 2004, které Rusko považovalo za porušení slibů západních politiků daných po rozpuštění Varšavské smlouvy (Kremlín 2007a).

Rusko se aktivně vyjadřovalo i proti možnému vytvoření systému protiraketové obrany, což bylo vnímáno jako porušení sovětsko-amerických smluv (Karijakin 2014: 203). V roce 2007 začal výrazně kritizovat rozmístění systému americké protiraketové obrany v Česku a Polsku Putin – tento krok považoval za hrozbu bezpečnosti Ruska (Kremlín 2007b). Největší zhoršení vztahů dokládá Putinův mnichovský projev, v němž ruský prezident opětovně zdůraznil, že pro moderní svět nejenže není příjemné, ale dokonce není ani možné unipolární uspořádání, kde jediným pólem moci jsou USA. Podle Putinova vyjádření v Mnichově posílá NATO své hlavní síly k ruským hranicím, zatímco Rusko plní Smlouvu o konvenčních ozbrojených silách v Evropě (Kremlín 2007a).⁷

Otázka rozšiřování NATO se výrazněji projevila i v církevním postoji. Církevní představitelé byli totiž rozšiřováním a americkým systémem protiraketové obrany také výrazně znepokojeni. V červnu roku 2007 na konferenci náboženských vůdců před summitem G8 metropolita Kirill ve svém prohlášení podpořil zahraniční politiku Ruska v otázce rozmístění systému americké protiraketové obrany v Česku a Polsku a hovořil o nutnosti zastavit politiku ústupků ze strany Ruska. Takovou politiku považoval za známku slabosti a svého druhu kapitulaci před centry moci (Mospat 2007).

Ovšem mnichovský projev měl pro RPC jako aktéra hlubší důsledky a umožnil zvýšit vliv RPC na ruskou politiku. Putinův projev byl základním bodem přeměny Ruska, které bylo součástí Západu, ve svrchovaný ostrov (Kolesnikov 2017), který se, podle názoru ruského vedení a ruské společnosti, nacházel v nepřátelském mezinárodním prostředí (Gomart 2008). Taková situace byla pro církev značně výhodná, protože zvyšovala poptávku po ruské (a to *russoj* i *rossijskoj*) civilizaci. Úvahy o její existenci sahají až do 19. století, k myšlenkám panslavismu. Představitelé církve se snažili aktivně oživit tuto myšlenku již po rozpadu SSSR, ale před mnichovským projevem se o ní diskutovalo spíše v konzervativních či pravoslavných ruských kruzích. Ale v nových politických podmínkách byly veškeré úvahy o dané civilizaci pro stát velmi výhodné, protože umožňovaly vysvětlit odlišnost Ruska od Západu.

Toto vidění vlastního místa v mezinárodním systému proniklo i do populární kultury. Tento trend je patrný například na filmu *Gibel imperii: Vizantijskij urok*, který byl vysílán na kanálu Rossiya 1 na začátku roku 2008. Film natočil otec Tychon Ševkunov. Tento film s maximální jasností nastínil hlavní priority pravoslavné civilizace, které lze shrnout do dvou tezí: spasení je ve státnosti a pravoslaví a v souhlasu s politickým kurzem ruského vedení; smrt spočívá v příklonu k Západu, který je vykreslen jako odvěký a nesmiřitelný protivník této civilizace (Desnickij 2015: 6).

Jelikož se daná civilizace nacházela v nepřátelském prostředí, bylo potřeba ji chránit. Jestliže od konce devadesátých let byla „duchovní bezpečnost“ argumentem pro omezení činnosti jiných než tradičních ruských náboženství (Filatov 2003), nyní úřady zajištěním „duchovní bezpečnosti“ aktivně vysvětlovaly omezování svobody občanské společnosti (Payne 2010: 716). „Duchovní bezpečnost“, pravoslaví a bezpečnost státu se staly natolik provázanými, že dokonce sám Putin v roce 2007 na své tiskové konferenci prohlásil, že pravoslaví a jaderný štít Ruska jsou těmi složkami, které „*posilují ruskou*

státnost a tvoří nezbytné předpoklady pro zajištění vnitřní a vnější bezpečnosti státu“ (Kremlín 2007b).

Alexij II. zemřel na konci roku 2008 a podle hodnocení jeho nástupce, současného patriarchy Kirilla, právě zajištění „duchovní bezpečnosti“ a zvýšení zájmu o „ruskou civilizaci“ patřily k hlavním zásluhám Alexije II. při spolupráci se státem (Mospat 2008). Také ministr zahraničí Lavrov ve svém hodnocení Alexije II. uvedl, že patriarcha hrál důležitou roli v posílení postavení a zvýšení mezinárodní prestiže Ruska ve světě (MID 2008). Po své smrti byl Alexij II. tehdejším premiérem Putinem označen za důležitého státního (tedy nikoli církevního) činitele, který se zasloužil o postkomunistickou státnost Ruska (RPC 2008).

PROTIZÁPADNÍ POSTOJE CÍRKEVE V DOBĚ PATRIARCHY KIRILLA

Zvolení metropolitů smolenského a kaliningradského Kirilla, zkušeného církevního diplomata, který byl již od devadesátých let známý svými velmocenskými a mesiášskými myšlenkami a touhou posílit církevní vliv na společnost a politiku, do funkce patriarchy odpovídalo snahám většiny představitelů církve o aktivnější pronikání RPC do politiky. Jeho zvolení zřejmě vyhovovalo i státním představitelům, kteří sice nehodlali připustit zasahování církve jako nezávislého aktéra do politických otázek, ale kteří zároveň v té době prosazovali roli RPC jako prostředníka v „dialogu civilizací“, přičemž lze tvrdit, že stát „dialog mezi civilizacemi“ považoval spíše za možnost vytvoření multipolárního světa, v němž Rusko bude jedním z mocenských pólů a bude hrát důležitou roli mediátora „civilizačních“ konfliktů. Rusko dokonce podniklo kroky k tomu, aby byla na půdě OSN⁸ vytvořena konzultativní náboženská rada (Interfax-Religija 2007). Pokusy nebyly úspěšné, ovšem podobné myšlenky pronikly i do koncepce zahraniční politiky Ruska z roku 2008.⁹ V její kapitole o „upevnění mezinárodní bezpečnosti“ je uvedeno, že Rusko přispívá k rozvoji dialogu mezi kulturami, civilizacemi a národy, aktivně spolupracuje s RPC a jinými tradičními ruskými konfesemi (Prezident Ruské federace 2008).

I uvnitř státu byl po Kirillově nástupu patrný silící vliv církve na společnost. Církev aktivně proniká do školství (viz například Avanesova – Naxera 2016a) i do masmédií, kde je patriarchovi věnována výrazná pozornost. Informace o jeho cestách, setkáních a komentářích k jakýmkoliv společenským a politickým jevům se zpravidla objevují v hlavních elektronických i tiskových médiích a na televizních kanálech. To je poměrně nový fenomén, díky němuž začala mít církev značný vliv na veřejné mínění (Lunkin 2012: 201). Objevuje se nový pravoslavný kanál Tcargrad a na ruském kanálu Rossija 24 (analogue ČT 24) začíná být vysílán nový program *Církev a svět* (*Cerkov i mir*), kde metropolita Ilarion komentuje politické dění nejen v Rusku, ale i ve světě.

Rusko se mezi lety 2011 a 2012 po volbách do Státní dumy setkala s vlnou nepokojů. Patos projevů většiny církevních činitelů neznamenal nic jiného, než že vysoké církevní hierarchie možné volební podvody zajímají mnohem méně než potřeba ukázat svou loajalitu existující světské moci, jejíž legitimita pro RPC také nebyla podstatná (Solodovnik 2012: 35). Taková činnost vyvolala v letech 2011–2012 velmi rozsáhlé znepokojení z činnosti RPC u řady ruských občanů. Navíc vypukly skandály kvůli patriarchovu drahému bytu a hodinkám. Vrcholem se stalo vystoupení skupiny Pussy Riot v katedrále Krista Spasitele. To všechno patriarcha hodnotil jako velkou kampaň proti církvi (RPC MP 2012a), přičemž církevní představitelé záměrně situaci dramatisovali, nazývali ji „informační strategií proti církvi“ a využívali ji k obvinění Západu z podněcování a podpory této činnosti (Melnikov 2012). Prokremelská média zaujala stejnou pozici a vnímala akci Pussy Riot jako „provokaci Západu“, což přispělo k tomu, že se znovu objevily názory, že Západ považuje pravoslaví za svou hlavní hrozbu.¹⁰ Kromě toho prokremelská masmédiá začala mluvit o tom, že Evropa se vzdaluje od víry. Nelze se proto divit, že vysoce postavení církevní hodnostáři hovoří o tom, že politická tolerance Západ ničí (RPC MP 2012b).

Vlna veřejných protestů byla dobrou příležitostí RPC k lobbování za zákon o zákazu homosexuální propagandy, protože existence homosexuálů je podle názoru RPC v protikladu s ruskými hodnotami a je Rusku „vnucená Západem“. Je potřeba zmínit, že od té doby ruští pravoslavní a prokremelští političtí aktivisté začínají na svých blozích využívat pro Západ nejen pojem „zahnívající Západ“, ale i „Gejropa“, přičemž poslední označení proniká i do všední komunikace v Rusku.¹¹

Proto se nelze divit, že v Rusku se v posledních letech stává trendem představovat konfrontaci Ruska a Západu jako duchovní civilizační konfrontaci, přičemž za viníka je vždy považován „bezbožný“ Západ. Ještě během předvolební kampaně v roce 2012 Putin začal ve svém článku „Rusko: Narodnostní otázka“ používat ve vztahu k Rusku pojem „stát-civilizace“ (Putin 2012a).¹² V dalším ze svých programových textů „Rusko a měnící se svět“ Putin (2012b) ostře kritizoval Západ, z čehož bylo možné soudit, že „stát-civilizace“ má být v protikladu k Západu. Například Putin na fóru ve Valdaji v roce 2013 prohlásil, že Západ jde fakticky cestou odmítnutí svých kořenů a křesťanských hodnot a to vede k politice, která staví naroveň víru v Boha a víru v satana,¹³ a lidé v evropských státech se pak obávají mluvit o své náboženské příslušnosti. Proto podle Putina pokusy o přenesení západních hodnot na ruskou půdu ruský národ nepřijal (Kremlín 2013a). Později Putin uvedl, že mezi Ruskem a Západem nejsou ideologické rozpory, ale rozpory fundamentální, které spočívají v různém souboru hodnot. Jestli základem západního modelu hodnot jsou hodnoty individualistické, které spočívají v uspokojení vlastních zájmů, základem ruského modelu jsou podle Putina snahy o blaho kolektivu, navíc spojené s duchovní stránkou a Bohem (Kremlín 2013b). Následně Putin na setkání s novináři prohlásil, že je pro něho důležité ochránit ruské občany před západními kvazihodnotami. Rusko by se mělo vrátit k tradičním hodnotám a na nich postavit budoucí vývoj (Kremlín 2013c). V roce 2015 na fóru ve Valdaji Putin znovu zopakoval, že základem ruského světónázoru je představa o dobru a zlu, o vyšších silách a božském počátku, což je v protikladu se západními hodnotami, jejichž základem je pragmatismus a dosažení vlastních zájmů. Proto měli podle Putina pravdu ti ruští myslitelé, kteří psali, že příčina neporozumění mezi Ruskem a Západem spočívá hlavně v odlišném světónázoru (Kremlín 2015a). Putin také uvádí, že se stále více lidí ve světě dívá na Rusko jako na orientační bod tradičních hodnot (Kremlín 2017). I další ruští činitelé v té době zastávali podobný názor. Ministr zahraničních věcí Lavrov hovořil o tom, že Evropa odmítá své křesťanské kořeny (MID 2017b), předsedkyně Rady federace Valentina Matvijenko psala o tom, že Západ čím dál tím více ztrácí tradiční i lidské hodnoty, které tvoří duchovní základ soudobé civilizace a dělají člověka člověkem. Jenom díky snahám Putina a RPC v čele s Kirillem Rusko dokáže čelit této hrozbě ztráty hodnot. Pouze spolupráce církve a státu umožní Rusku překonat všechny překážky, což je nesmírně důležité zejména v současné době, kdy Západ vede proti Rusku rozsáhlou informační válku (Matvijenko 2016).

Představitel ruského svazu pravoslavných občanů také v rozhovoru zdůraznil, že lze považovat dnešní konfrontace Ruska a Západu za civilizační, protože Rusko se snaží považovat bezbožný Západ a je státem, který skutečně může říct světu „poslední slovo pravdy“ (Lebeděv 2016a). Podobný názor mají i někteří ruští odborníci, například Andrej Sebrebič (2016), který v rozhovoru uvedl, že se domnívá, že Rusko je proti Západu odlišnou civilizací, a kvůli tomu vede Západ proti Rusku informační a zčásti i hodnotovou válku.

Projevy církevních činitelů jsou podobné. Patriarcha mluví o tom, že ruská civilizace by se měla sjednotit před výzvami nepřátelských civilizací (čímž je myšlena civilizace západní; viz VRNS 2016). Kromě toho podle Kirilla Západ trpí duchovní krizí, mravně upadá (OVCS 2014; RPC MP 2015a) a přestává být ztotožňován s křesťanskou tradicí (Micheev 2015), což vede k tomu, že se snaží vytěsnit křesťanské hodnoty z lidského života a tím usiluje o duchovní odzbrojení lidí (RPC MP 2014). Západ také podle názoru patriarchy pohlíží na zbytek světa povýšeně a vyžaduje, aby tento zbytek žil podle západních pravidel, ve kterých není místo pro náboženskou svobodu (RPC MP 2015a). Protiváhou

Západu je podle patriarchy silné Rusko, které by mělo být zároveň příkladem pro Evropu (RPC MP 2015a), přičemž ke sblížení mezi Ruskem a Západem může dojít jen tehdy, když se Západ vrátí ke svým křesťanským kořenům (RPC MP 2017a). Metropolita Ilarion například uvedl, že ateismus je fakticky oficiální ideologií Západu (RPC MP 2016a). Biskup Kliment, který je jedním z nejmocnějších biskupů v RPC, v roce 2017 prohlásil, že v západních státech křesťany „zahánějí do ghett“ (Ušakova 2017). Již zmíněný duchovní Alexandr Šumskij (2016) se domnívá, že Rusko není jen geopolitickým, ideologickým a ekonomickým protivníkem Západu, ale především duchovním, kvůli tomu, že Rusko staví tradiční hodnoty proti západnímu liberalismu. Podle jeho názoru jsou Západ a Evropa již v agonii, a to kvůli odmítnutí křesťanské identity a zapomnění Boha.

Nepřekvapí proto, že již podle strategie národní bezpečnosti z roku 2015 je za hrozbu státní bezpečnosti považováno ničení tradičních hodnot (Prezident Ruské federace 2015: čl. 43; Østbø 2017). Národní zájem Ruska je naopak spatřován v jejich zachování (Prezident Ruské federace 2015: čl. 30). Je důležité, že daná koncepce, stejně jako předchozí z roku 2008, nemluví o „duchovní bezpečnosti“, nicméně ta zůstává i nadále významná. O tom svědčí antiteroristický balík zákonů „Jarovoj – Ozerova“, který byl přijat v roce 2016. V médiích se hodně mluvilo o změnách, které daný zákon přinese pro ruské mobilní operátory, ovšem zákon vnesl změny i do misionářské činnosti a výrazně ji tím zkomplikoval. V současnosti nebudou zahraniční misionáři fakticky schopni vykonávat svou činnost a každý, kdo bude mluvit o Bohu za hranicemi náboženských budov (včetně internetu) bez speciálního povolení od náboženské organizace, může být pokutován. Státní představitelé argumentovali potřebu této kontroly náboženského života tím, že jen tak je možné zajistit bezpečnost a stabilitu ve společnosti (Lunkin 2016c). Ze všech náboženských organizací působících v Rusku zákon podpořila pouze RPC, jejíž představitelé tento krok státu považovali za správný (BBC 2016).

Nelze se proto divit, že v roce 2016 církev znovu podporovala Jednotné Rusko. Svaz pravoslavných občanů, přidružený k RPC, dokonce ve všech pravoslavných médiích uváděl, pro které kandidáty má hlasovat pravoslavný věřící (Lebeděv 2016b). Nové složení Státní dumy vyhovovalo vedení církve i organizacím blízkým, protože většina poslanců nyní otevřeně projevuje svůj pozitivní vztah vůči RPC a jejímu vedení. Později se objevila informace o tom, že představitel RPC se stal i poradcem mluvčího ruské dumy (Ivanova – Korčenkova 2017: 3).

Ačkoli je spolupráce státu a církve úzká, během roku 2017 se objevovaly spekulace o osobním konfliktu mezi patriarchou a Putinem. Základem těchto spekulací se stalo video, na němž před nástupem do auta patriarcha uchopil Putina za paži, ten se ovšem s viditelnou nevolí ve tváři z tohoto uchopení okamžitě vymanil. Informace o sporu mezi Putinem a Kirillem rozšířily některé ruské a ukrajinské zdroje, ovšem oficiální projevy ruského vedení nebo vedení RPC neumožňují soudit o existenci jakéhokoli konfliktu, protože rétorika obou aktérů je stále totožná. Navíc Putin byl přítomen na biskupském sněmu v roce 2017, na němž poděkoval Kirillovi za to, co dělá pro stát (Kremlin 2017). Kirill popřál Putinovi ke zvolení do úřadu prezidenta, přičemž dle Kirilla „přesvědčivé vítězství ve volbách v podmínkách otevřeného a spravedlivého hlasování“ ukazuje semknutí Rusů kolem Putina (RPC MP 2018a).

RUSKO A „OCHRANA KŘESŤANŮ“

Hlavní role ruské civilizace má spočívat v tom, že by měla vystupovat jako ochránce křesťanů na celém světě. Poprvé po rozpadu SSSR pozornost k otázce „záchranu křesťanů“ upoutala akce z roku 2007, když „občané Iráku žijící v Rusku“ zorganizovali u irácké ambasády v Moskvě demonstraci, na které vyzývali k záchraně křesťanů (RPC MP 2007). Analýza projevů církevních činitelů (na *patriarchia.ru* a *mospat.ru*) však ukazuje, že o nutnosti „záštity křesťanů“ ruští církevní představitelé aktivně začínají mluvit až po nástupu Kirilla v roce 2009.

To, že argument „ochrany křesťanů“ bude využíván v ruské zahraniční politice, se stalo zřejmým v roce 2012 po setkání Putina s představiteli ruských „tradičních náboženství“. „*Silné Rusko je Rusko, které chrání křesťanské menšiny všude ve světě, včetně vyžadování garancí dodržování jejich práv výměnou za politickou či ekonomickou podporu.*“ řekl Putinovi předseda Oddělení vnějších církevních vztahů (OVCS) Ilarion. Na dané tvrzení Putin odpověděl, že to tak bezpochyby i bude (RPC MP 2012c).

Před rokem 2015 ovšem nebyl daný argument v politickém diskurzu příliš používán, případně se vztahoval k Západu, kde se RPC snažila „chránit křesťany“ před sekularismem. Odstoupení Západu „od křesťanství“ umožnilo RPC jako hlavnímu strážci morálky a křesťanských hodnot začít komentovat i změny v zákonodárství států, které nejsou kanonickým územím RPC. Příkladem je prohlášení OVCS o změnách v rodinném zákonodárství Francie a Velké Británie spojených s legalizací homosexuálních vztahů, které podle názoru RPC porušují práva věřících (RPC MP 2013).¹⁴

Téma ochrany křesťanů se stalo podstatným důvodem kritiky Západu nejen ve vztahu k pozici křesťanů v Evropě, ale především na Blízkém východě. Například v dubnu 2015 Putin prohlásil, že Rusko mnohokrát upozorňovalo mezinárodní společenství na to, že se málo angažuje v ochraně křesťanů na Blízkém východě. Rusko také opakovaně kritizovalo, že mezinárodní společenství nemůže ochránit lidi, kteří jeho ochranu potřebují (Kremlin 2015b). Církevní vedení stejně jako Putin již před ruským zásahem v Sýrii ostře kritizovalo západní státy za to, že se v otázce ochrany křesťanů na Blízkém východě řídí dvojitými standardy a nechtějí vidět jejich problémy (RPC MP 2015b), což podle patriarchy vedlo k tomu, že Západ je na rozdíl od Ruska k osudu křesťanů na Blízkém východě lhostejný (RPC MP 2015c). Následné zapojení ruských ozbrojených sil do syrského konfliktu bylo ze strany RPC legitimizováno i jako ochrana křesťanů v této oblasti.

Poté co se ukázalo, že pro ruské vedení bude přínosnější, když bude „válka s terorismem“ úzce propojena s politickým argumentem „ochrany křesťanů“, začal ruský zásah hodnotit i patriarcha. První prohlášení patriarchy k danému tématu bylo zveřejněno podle našeho názoru v době pro ruské vedení velmi příhodné a svérázně legitimizovalo postup Kremlu především v očích ruské veřejnosti, které bylo třeba ruské angažmá vysvětlit. Podle Kirilla Rusko svou operaci v „sousední Sýrii“ nejen ochraňuje svou vlast, ale také zachraňuje obyvatele Blízkého východu, mezi kterými je hodně křesťanů (RPC MP 2016b).

Také první setkání hlav ruské a katolické církve po církevním schizmatu v roce 1054, ke kterému došlo v budově mezinárodního letiště v Havaně 12. února 2016, bylo řadou zdrojů vnímáno jako pokračující snaha Ruska ospravedlnit svůj zásah v Sýrii (například Miroff – Murphy 2016; Soldatov 2016). Ruský prezident Putin, většina politiků a ruská veřejnost reagovali na tuto událost s velkým nadšením. Dané setkání bylo vnímáno jako další potvrzení zvláštní ruské cesty (Lunkin 2016b) a vedlo k větší spolupráci mezi katolickou a ruskou pravoslavnou církví v Sýrii a vytvoření společné pracovní skupiny, která se zabývá možnostmi obnovy tamních zničených chrámů (Rossija 24 2017). Ale setkání nepřineslo očekávané zisky ani v oblasti spolupráce mezi RPC a katolickou církví v náboženských otázkách, ani v otázce zlepšení vztahů mezi Ruskem a Západem (Cerpicka-ja 2016).

I po setkání s papežem Kirill opakovaně vyzýval k záchraně křesťanů na Blízkém východě, což považoval za jedinou možnost záchranu Ruska, a zdůraznil, že Rusko je hlavní silou, která brání křesťany (RPC MP 2016c). Vyzval světovou veřejnost, aby přestala ignorovat pronásledování křesťanů v Sýrii, Iráku a Africe (RPC MP 2017b), vyzval křesťany ke světové koalici za záchranu křesťanů (RPC MP 2016d) a kritizoval Západ za to, že nekoordinuje svou činnost v Sýrii s Ruskem (Tamtéž). A lze se domnívat, že mezi církví a státem existuje určitá shoda o ruské operaci v Sýrii (Baranov 2016).

S událostmi na Blízkém východě a snahami Ruska v této souvislosti zlepšit svou image na Západě byla spojována i cesta patriarchy do Velké Británie v říjnu roku 2016. Odborníci

uváděli, že patriarchova cesta měla demonstrovat větší otevřenost Ruska vůči Západu (Lunkin 2016b) a byla snahou využít *soft power* v období, kdy britský parlament ostře kritizoval Moskvu (Ivšina 2016). Ovšem samotný patriarcha řekl, že by nechtěl, aby jeho mise byla vnímána jako politická, protože jeho návštěvy nemohou zlepšit vztahy mezi Ruskem a Velkou Británií (RPC MP 2016e).

Cesta patriarchy nakonec nebyla natolik přínosná, jak se v Moskvě zřejmě očekávalo. Kromě toho, že místo očekávaného otevřeného setkání probíhalo setkání s britskou královnou v uzavřeném režimu (Nězavisimaja gazeta 2016), byly v období, kdy byl patriarcha ve Velké Británii, zablokovány účty televizního kanálu RT. Na otázku novináře, co si o zablokování účtů patriarcha myslí, Kirill s politováním poznamenal, že je špatné, když lidé nemají alternativní názor na události. Ovšem i zde patriarcha mluvil o Sýrii, přičemž ruský boj s terorismem srovnal s bojem s nacismem. Kromě toho prohlásil, že boj s terorismem není jen ruská záležitost, a znovu vyzval všechny státy, aby spolu s Ruskem bojovaly v Sýrii (RPC MP 2016e).

Je důležité říci, že v oficiálních projevech nebo prohlášeních během svých cest mimo postsovětský prostor (cesty do Velké Británie nebo do Francie, kde s francouzským prezidentem prodiskutoval mimo jiné otázky postavení křesťanů na Blízkém východě) – s výjimkou jednoho odstavce ve společné deklaraci s papežem – se patriarcha na rozdíl od domácí scény nesnažil výrazně kritizovat Západ a jeho odstup od křesťanských hodnot. To se výrazně odlišuje od podoby jeho rétoriky na domácí scéně, kde po ukončení cest poskytuje rozhovory, v nichž kritizuje západní zákonodárství za jeho konflikt s „*mravní podstatou člověka*“ (RT 2016). Kromě toho církevní představitelé na domácí scéně nadále ospravedlňují ruskou činnost v Sýrii. Ruská účast v Sýrii dle patriarchy byla mimo jiné spojená s důležitou ideou, záštitou křesťanské menšiny, a „*[d]íky ruské účasti bylo zabráněno genocidě křesťanů*“ (RPC MP 2018b).

Ve zdůvodňování ruského zásahu v Sýrii ochranou křesťanů¹⁵ a obviňování Západu z nečinnosti pokračovala nejen církev, ale i státní instituce. Například ministr zahraničních věcí Lavrov během jedné své tiskové konference uvedl, že Západ pod heslem politické tolerance nechce mluvit o postavení křesťanů na Blízkém východě (MID 2017c). Ale zajistit jejich práva a práva lidí žijících v Sýrii a na celém Blízkém východě je možné především s použitím síly a pomocí syrské vládní armády (MID 2017a). Putin na konci roku 2017 ve svém poselství k biskupskému sněmu řekl, že doufá, že RPC pomůže sjednotit úsilí světového společenství pro kulturní a duchovní oživení Sýrie a humanitární pomoc jejím občanům (Kremlin 2017). Na jaře 2018 mimo jiné Kirill v telefonických rozhovorech s představiteli dalších pravoslavných církví a také s papežem kritizoval současnou situaci v Sýrii a konflikt, který je třeba zastavit. Zmínil násilí a počet obětí a také to, že západní státy Sýrii bombardovaly, proti čemuž Rusko protestovalo. Do otevřené kritiky Západu se však v průběhu rozhovorů nepustil (RPC MP 2018c).

Daná situace poukázala na další důležitý aspekt ruské politiky, a sice na fakt, že lidem ruské civilizace je Putin, o kterém nejen ruská, ale i západní média (například Solomon 2016; Voshell 2015; Kovalenko – Villiers 2015) začala uvažovat jako o hlavním ochránci křesťanů. Větší pozornost k danému tvrzení upoutal i zveřejněný rozhovor, v němž syrský prezident Asad prohlásil, že Putin je jediný ochránce křesťanské civilizace, na kterého se lze spolehnout (RIA Novosti 2015). Další vlnu pozornosti a hodnocení Putina jako pokračovatele byzantské tradice vyvolala v ruských médiích Putinova cesta na Svatou Horu, kde stanul na místě, na němž dříve stáli pouze imperátoři (Diunov 2016; Trofimov 2016). S takovým vnímáním souhlasilo i církevní vedení, jak dokazuje hodnocení Putina jako ochránce pravoslavných křesťanů metropolitou Ilarionem v Kremlu v září roku 2016. Metropolita uvedl, že by chtěl poděkovat Putinovi jménem všech křesťanů Blízkého východu, kteří jsou vystaveni každodenní genocidě a kteří říkají, že jejich jedinou nadějí jsou Putin a Rusko (RPC MP 2016j). Představitelé církve čím dál tím častěji mluví o Putinovi jako o ochránci křesťanů, ovšem tento obraz ruského prezidenta byl vybudován

světskými mocenskými orgány (Lunkin 2016a). Lze se domnívat, že se takovým způsobem Putin snaží zajistit si své místo v dějinách (Cerpickaja 2016).

* * *

Vztahy mezi církví a státem se v průběhu postsovětského vývoje výrazně proměnily a státní a církevní instituce se postupem času provázaly – výsledkem je v současnosti rozsáhlé zapojení církve do politického života Ruska, přičemž potřebnost tohoto stavu bývá zdůvodňována nutností chránit budoucnost země a ruské civilizace. Zapojení církve do politického dění probíhalo na úrovni vnitřní i vnější politiky – můžeme říci, že církev v současné době vystupuje jako aktér oficiální ruské zahraniční politiky. Tato pozice začala být budována krátce po Putinově nástupu do úřadu ruského prezidenta. Ambice církve v této oblasti posílily především poté, co se patriarchou stal Kirill, který se ani v předchozím období netajil názory na nutnost aktivního působení církve vůči politice a společnosti. Kirillovo zvolení vyhovovalo i státním představitelům, kteří toto angažmá církve vítali, ale na druhou stranu nehodlali připustit zasahování církve do politiky v roli jejího nezávislého aktéra, spíše hodlali využít církev jako nástroj a aktéra prosazení státních zájmů.

S tím souvisí jeden z důležitých závěrů našeho výzkumu. Mezi zapojením RPC do zahraniční politiky státu v devadesátých letech a v současnosti nalézáme zásadní rozdíly. V prvních fázích postsovětského období dokázala církev nastolovat autonomně témata spojená s rozdílem mezi Ruskem a Západem a někdy se tak dostávala do konfliktu se státní mocí. Postupně však stát začal tato témata přejímat a stále silněji zapojoval Ruskou pravoslavnou církev do formování vnitřní i zahraniční politiky Ruské federace. Postoj církve je (na rozdíl od postoje státu) již od počátku devadesátých let výrazně protizápadní. Již v této době byly ze strany církve zdůrazňovány rozdíly mezi Ruskem a Západem, přičemž argumentace se neustále prohlubovala, stejně tak jako příkop, který byl mezi obě civilizace rétorikou církve (a později taktéž státu) hlouben. Západní civilizace byla v projevech církevního vedení označována za nositele materialismu, nedostatku duchovnosti a sobectví (Filatov 2007: 23). Z RPC a pravoslaví začala být postupně ze strany státu i církve budována hlavní složka podstaty ruské civilizace v její konfrontaci se Západem. Snahou bylo učinit z církve oporu obnovení patriotického cítění Rusů. Nová podoba ruského patriotismu stojí čistě na protizápadních myšlenkách. Postoj, který zahrnuje odmítnutí všeho západního včetně liberálních hodnot (Agadjanian 2017) a prohlašuje ruský lid za nositele jedinečného civilizačního kódu, byl přitom hlavní myšlenkou současného patriarchy Kirilla již na počátku devadesátých let. Úvahy o zvláštní ruské pravoslavné civilizaci, která bojuje v nepřátelském mezinárodním prostředí o své místo, zabírají v současnosti v projevech oficiálních představitelů RPC čím dál větší prostor, což vede k tomu, že na náboženské otázky už téměř žádný nezbývá. Poněkud cynicky řečeno, takové kroky vedení církve jsou pochopitelné, protože náboženské otázky jsou již dávno vyřešené, ale geopolitika a ideologické soupeření jsou tím, co je aktuální a důležité dnes (Desnickij 2015: 7).

Pro vedení ruského státu je taková role RPC výhodná, protože zdůraznění myšlenky ruské civilizace pomáhá vysvětlit odlišnost Ruska od Západu, přičemž základem odlišností se stává nejen různý soubor hodnot (Stoeckl 2016), ale i různé pojetí „demokracie“, „lidských práv“ a podobně. Poptávka státu po myšlence specifické ruské civilizace rostla ke konci prezidentského období Dmitrije Medveděva. Lídrem takto pojeté civilizace však neměl být Kirill, jako nejvyšší představitel církve, ale Putin, který operoval s mnoha prvky Kirillovy koncepce (Lunkin 2016b).

V Rusku se stává v posledních letech trendem představovat konfrontaci Ruska a Západu právě jako duchovní civilizační konflikt a za viníka této konfrontace je vždy samozřejmě považován „bezbožný“ Západ. Rusko, které musí v tomto civilizačním střetnutí odolat, musí především chránit svoje hodnoty. Právě proto je podle strategie národní

bezpečnosti z roku 2015 za hrozbu státní bezpečnosti považováno i ničení tradičních hodnot (Prezident Ruské federace 2015: čl. 43; Østbø 2017). Národní zájem Ruska je pak logicky spatřován v jejich zachování – v takto pojatém boji za zachování tradičních hodnot může být chápáno tažení proti homosexualitě jako snaha zajistit státní bezpečnost. Existence homosexuálů je podle názoru RPC v protikladu s ruskými hodnotami a je Rusku „vnucena Západem“. S tím souvisí i již výše v textu zmiňovaný a v dnešním Rusku běžně využívaný pojem „Gejropa“. Tato rétorika, směřující k ochraně tradičních hodnot, není vlastní pouze církvi, ale i státním představitelům. Například ministr zahraničních věcí Lavrov opakovaně hovořil o tom, že Západ, který ztrácí své křesťanské kořeny, se vzdaluje od Ruska (například MID 2014, 2017c).

Ruská civilizace byla vedením církve i představiteli státu prohlášena nejen za ochránkyni tradičních hodnot, ale i křesťanů jako takových – křesťanů nejen v Rusku, ale po celém světě. Daná pozice může hrát ve prospěch státu v otázkách zlepšení jeho image u veřejnosti v zahraničí i v domácí politice. Využití církve státem se ukázalo jako účinná strategie pro podporu praxe nedemokratického vládnutí (k debatě srovnej Whitehead 2014). Umožňuje totiž v očích ruských občanů legitimizovat kroky ruského vedení, jež jsou z pohledu mezinárodní veřejnosti diskutabilní.

Ochrana křesťanů představuje pro církve pouze otázku politiky. Církev vyslovuje své znepokojení nad tím, že mezinárodní společenství přehlíží pronásledování křesťanů v Sýrii, kde Rusko vede vojenskou kampaň, a daný argument je vítaný, protože vysvětluje a legitimizuje kroky ruského státu. Z pozice církve, jež kritizuje Západ za to, že nebojuje proti pronásledování křesťanů, je tedy patrná utilitárnost a vazba tohoto jednání na zahraničněpolitické zájmy Ruské federace, v jejichž intencích se pohybuje i veškerá současná církevní rétorika.

¹ Na druhou stranu se vedení ruského státu snažilo pomocí RPC posílit svůj vliv v západních státech. Například Kreml, který se příliš nesnažil navracet církvi její majetek v Rusku, se naopak aktivně snažil pomáhat s navrácením jejího majetku v zahraničí. Tak v roce 1997 Jelcin na jednáních s Kohlem předal dopis od patriarchy, v němž žádal o zrušení platného německého zákona z roku 1938, jenž diskreditoval majetková práva ruské pravoslavné církve v Německu. Jelcin trval na navrácení majetku církve a požádal Kohla, aby byla otázka vyřešena co nejdříve (Makarova 1997: 2).

² Bez ohledu na dokument „Pro Russia“, přijatý katolickou církvi v roce 1992, v němž církve vyzývala své duchovní, aby nevyvíjeli aktivnější činnost na kanonickém teritoriu RPC (Cerpickaja 2011: 149), byla skutečnost jiná. Katolická církev naopak svou činnost v postsovětském prostoru aktivizovala, což podle Cerpické (2011: 97) mělo spíše nenáboženské příčiny: v některých případech to byly důvody politické (například činnost katolíků na Ukrajině) nebo psychologické (což je vysvětlováno osobním chováním misionáře). Ovšem i samotná RPC dělala totéž. Na začátku devadesátých let vytvořila v různých regionech misionářská oddělení, jejichž hlavním úkolem byla aktivní činnost proti nepravoslavným (Filatov 2003).

³ Senát USA „doporučil“ Jelcinovi využít svého práva veta a zákon neschválit. V ruských zdrojích se lze setkat s názorem, že zákon nevyhovoval národním zájmům USA (například Kurajev nedat.), případně s tím, že Clinton volal Jelcinovi a osobně jej prosil, aby tento zákon nebyl schválen (Čaplin 2017). Později se na něj se stejnou prosbou obrátil papež. Oba se obávali toho, že zákon fakticky zakazuje činnost netradičních konfesí na ruském území. Ruští poslanci ovšem takový tlak považovali za „úder do ruské bezpečnosti“. Zástupci ruského ministerstva zahraničí prohlásili, že text zákona je zcela v souladu s demokratickými normami (Ljutikov 1997).

⁴ I „virtuální návštěva“ Ruska, která se měla uskutečnit v roce 2002 v podobě televizního mostu mezi Vatikánem a kostelem v Moskvě, byla výrazně zkomplikována tím, že ruské televizní kanály odmítly tento program vysílat a ruský patriarcha celou záležitost považoval za invazi do Ruska (Lenta.ru 2002a).

⁵ Například v roce 2002 vypukl skandál kvůli neprodloužení víza vlivným katolickým biskupům (Lenta.ru 2002b). Skandál byl výsledkem toho, že papež se rozhodl provést administrativní reformu jednotek katolické církve. Zajímavé je, že ministerstvo zahraničních věcí reagovalo na danou reformu rychleji než RPC (Verchovskij 2003). Samotná církev takový krok katolíků vnímala jako nepřátelský (Mitrofanova 2010: 230) a část ruské veřejnosti považovala rozhodnutí papeže za hrozbu národní bezpečnosti (Newsru.com 2002).

⁶ Církevní představitelé podporovali ruské vedení i ve svých projevech. Například v roce 2006 během velikonocní bohoslužby Alexij II. sdělil Putinovi, že v současné době mají lidé pro život všechno, ale ještě před několika lety tomu tak nebylo (Melikova 2006).

- ⁷ Později v červenci Putin podepsal vyhlášku o „pozastavení platnosti Smlouvy o konvenčních ozbrojených silách v Evropě a souvisejících mezinárodních smluv Ruskou federací“ v důsledku výjimečných okolností, které ovlivňují bezpečnost Ruské federace a vyžadují okamžitá opatření (Prezident Ruské federace 2007).
- ⁸ Ruská pravoslavná církev začíná spolupracovat s OSN, OBSE, Radou Evropy a dalšími mezinárodními organizacemi až po nástupu Putina. I když na jednáních mezinárodních summitů participovali i zástupci dalších ruských „tradičních“ náboženství, tedy islámu, judaismu a buddhismu, byli vždy na druhé pozici. Ztělesněním ruské pozice byla vždy RPC (Lunkin 2016b; Curanović 2013).
- ⁹ V koncepcích z roku 2008, 2013 (čl. 32x) a 2016 (čl. 38) je text ohledně daných otázek totožný.
- ¹⁰ Dané prohlášení bylo znovu medializováno během roku 2012. Odkazy na dané tvrzení lze najít ve filmech REN TV *Zagovor protiv ruskich a Rossii 1 Provokatory a Provokatory 2*. Taková popularita byla výsledkem punkové modlitby Pussy Riot a skandálů, které byly spojeny s majetkem patriarchy, což bylo vnímáno jako západní provokace (Melnikov 2012). V již zmíněném parku *Rossija – moja istorija* jsou události roku 2012 považovány za činnost západních odpůrců posílení pozice pravoslaví v ruské společnosti.
- ¹¹ V této souvislosti je možné zmínit i události spojené s pronásledováním homosexuálů v Čečensku, které bylo výrazně medializováno v roce 2017. V době nejsilnější mediální debaty o tomto tématu patriarcha v jednom ze svých vyjádření ostře kritizoval západní politiku vůči homosexuálům (RPC MP 2017c). I když explicitně nezmínil čečenské dění, implicitně jeho vyjádření obsahovalo podporu čečenskému vedení. Ihned po tomto vyjádření jedno z prockirvevních médií začalo aktivně nabízet možnost, že ruským homosexuálům zaplatí jednosměrnou letenku do země „*podporujících zkaženost a neřest*“ (Cargrad TV 2017).
- ¹² Tento pojem začal využívat i Kirill, ovšem až později než Putin (například VRNS 2013).
- ¹³ Hned po Putinovu projevu začal pravoslavný časopis *Foma* publikovat tematické rozhovory v rubrice „Mají pravoslavní nenávidět Západ?“. Ruští badatelé v těchto rozhovorech dospěli k závěru, že Rusko není nenávislivé vůči Západu, ale proč by Rusko mělo potřebovat Západ, který sám považuje Rusko ne za důležitého hráče, ale za historický omyl (pro více informací viz *Foma* 2013)?
- ¹⁴ V roce 2016 Evropský parlament schválil usnesení Strategická komunikace EU jako vzdorování propagandě třetích stran, ve kterém je uvedeno, že Rusko využívá náboženské skupiny, neboť se chce představit jako jediný obhájce tradičních křesťanských hodnot (Evropský parlament 2016).
- ¹⁵ „Ochrana křesťanů“ je ovšem jedním z příkladů ruských dvojích standardů. V médiích (například Sudworth 2016) včetně ruských (například Tiščenko 2016) se objevují informace o pronásledování křesťanů v Číně. Ovšem ani v jednom z projevů ruských státních činitelů či ruských církevních představitelů nelze najít žádnou snahu o upoutání pozornosti mezinárodního společenství k otázkám křesťanů v tomto regionu.

Literatura

- Agadjanian, Alexander (2017): Tradition, morality and community: Elaborating Orthodox identity in Putin's Russia. *Religion, State & Society*, Vol. 45, No. 1, s. 39–60.
- Avanesova, Maria – Naxera, Vladimír (2016a): Proměny vztahů ruské pravoslavné církve v době patriarchy Kirilla. *Central European Political Studies Review*, Vol. 18, No. 1, s. 84–100.
- Avanesova, Maria – Naxera, Vladimír (2016b): Ruská pravoslavná církev a její vztahy se státem v době patriarchy Alexije II. *Politické vedy*, Vol. 19, No. 3, s. 8–30.
- Baumgartner, Jodi C. – Francia, Peter, L. – Morris, Jonathan S. (2008): A Clash of Civilizations? The Influence of Religion on Public Opinion of U.S. Foreign Policy in the Middle East. *Political Research Quarterly*, Vol. 61, No. 2, s. 171–179.
- Bílek, Jaroslav (2017): Autoritářské represivní strategie a volební soutěživost. *Sociológia*, Vol. 49, No. 4, s. 343–368.
- Blewett, Timothy – Hyde-Price, Adrian – Rees, Wyn (eds., 2011): *British Foreign Policy and the Anglican Church: Christian Engagement with the Contemporary World*. Aldershot: Ashgate
- Cerpickaja, Olga (2011): *Pravoslavnaja duchovnaja missija i globalnyje modernizacionnyje processy* [Pravoslavná duchovní mise a globální modernizační procesy]. Sankt-Pěťěrburg: Izdatělskij dom Sankt-Pěťěrburgskogo gosudarstvennogo universiteta.
- Curanović, Alicja (2012): *The Religious Factor in Russia's Foreign Policy*. London: Routledge.
- Desnickij, Andrej (2015): Ruskaja pravoslavnaja cerkov i nacionalizm [Ruská pravoslavná církev a nacionalismus]. *Kontrapunkt*, No. 2, s. 1–12.
- Eberts, Mirella W. (1998): The Roman Catholic Church and Democracy in Poland. *Europe-Asia Studies*, Vol. 50, No. 5, s. 817–842.
- Fagan, Geraldine (2013): *Believing in Russia – Religious Policy after Communism*. London: Routledge.
- Filatov, Sergej (2007): Tradicionnyje religii, „russkaja civilizacija“ i suverennaja demokratija [Tradiční náboženství, „ruská civilizace“ a suverenní demokracie]. In: Malašenko, Aleksej – Filatov, Sergej (eds., 2007): *Religija i konflikt* [Náboženství a konflikt]. Moskva: ROSSPEN, s.15–46.
- Gandhi, Jennifer – Przeworski, Adam (2007): Authoritarian Institutions and the Survival of Autocrats. *Comparative Political Studies*, Vol. 40, No. 11, s. 1279–1301.
- van Herpen, Marcel H. (2015): *Putin's Wars: The Rise of Russia's New Imperialism*. 2nd ed. Lanham – Boulder – New York – London: Rowman & Littlefield.

- Human Rights Without Frontiers International correspondent in Russia (2012): FECRIS and its Affiliate in Russia. The Orthodox Clerical Wing of FECRIS. In: Besier, Gerhard – Seiwert, Hubert (eds.): *Freedom of Religion or Belief Anti-Sect Movements and State Neutrality: A Case Study: FECRIS*. Berlin: LIT Verlag.
- Choudhury, Moutusi Paul (2015): The Sacred and the Secular: Influence of Religion on George W. Bush's Foreign Policy. *Jadavpur Journal of International Relations*, Vol. 19, No. 2, s. 159–183.
- Juergensmeyer, Mark (2007): *Teror v mysli Boží: Globální vzestup náboženského násilí*. Brno: CDK.
- Karijakin, Vladimir (2014): Amerikanskaja sistema PRO – ugroza strategičeskoj stabilnosti i meždunarodnoj bezopasnosti [Americký systém protiraketové obrany je hrozbou pro strategickou stabilitu a mezinárodní bezpečnost]. *Problemy nacionalnoj strategii*, Vol. 22, No. 1, s. 203–207.
- Karpifave, Anželika (2014): *Svjatějšíj Patriarch Alexij II: besedy o cerkvi v mire* [Nejsvětější patriarcha Alexij II.: besedy o církvi ve světě]. Moskva: Eksmo.
- Knox, Zoe (2005): *Russian Society and the Orthodox Church: Religion in Russia after communism*. London: Routledge.
- Kořan, Michal (2008): Jednopřípadová studie. In: Drulák, Petr (ed.): *Jak zkoumat politiku: Kvalitativní metodologie v politologii a mezinárodních vztazích*. Praha: Dokořán, s. 29–61.
- Krasikov, Anatolij (2000): Konstitucionnyj Sud i svoboda sovesti v Rossii [Konstituční soud a svoboda svědomí v Rusku]. *Konstitucionnoje pravo: Vostočnojevropejskoje obozrenije*, No. 1, s. 234–237.
- Krasin, Jurij (2007): Demokracija pered vyzovami: modifikacija ili směna paradigmy? [Demokracie před výzvami: modifikace, nebo změna paradigmatu]. *Rossija reformirujuščajasja*, No. 6, s. 254–264.
- Kratochvíl, Petr (2011): Analýza role římskokatolické církve při spoluutváření české zahraniční politiky. *Mezinárodní vztahy*, Vol. 46, No. 2, s. 20–34.
- Leichtova, Magda (2014): *Misunderstanding Russia: Russian Foreign Policy and the West*. London: Ashgate.
- Leustean, Lucian N. (ed., 2014): *Eastern Christianity and politics in the twenty-first century*. London – New York: Routledge.
- Lourenc, Juzzel (2002): Problemy svobody religii v sovremennoj Rossii [Problémy svobody víry v současném Rusku]. In: Filatov, Sergej (ed.): *Religija i obščestvo: Očerki religioznoj žizni sovremennoj Rossii* [Náboženství a společnost: Přehled náboženského života současného Ruska]. Moskva – Sankt-Pěťeburg: Letnij Sad, s. 22–33.
- Lunkin, Roman (2012): Obraz RPC ve světských massmediach: meždú mifom o gosudarstvennoj cerkvi i folklorno-okkultnym pravoslavijem [Obraz RPC ve světských masmédiích: mezi mýtem a folklorně-okultním pravoslavím]. In: Malašenko, Aleksej – Filatov, Sergej: *Pravoslavnaja cerkov pri novom patriarche* [Pravoslavná církev za nového patriarchy]. Moskva: ROSSPEN, s. 171–223.
- Lunkin, Roman (2016b): *Religioznyj faktor v rossijskoj vněšněj politike: ot „russkogo mira“ k novomu „Tret'jemu Rimu“* [Náboženský faktor v ruské zahraniční politice: od „ruského světa“ k novému „Třetímu Římu“] (nepublikovaný manuskript poskytnutý autorem).
- Mitrofanova, Anastasija (2010): Meždunarodnyje slavjanskije dviženija i interesy Rossii [Mezinárodní slovanská hnutí a zájmy Ruska]. *Vestnik RGGU*, Vol. 47, No. 4, s. 226–233.
- Mitrochin, Nikolaj (2016): Ot konfrontacii k sotrudničestvu: „jevropejskaja politika“ RPC v XXI věke [Od konfrontace ke spolupráci: „evropská politika“ RPC v XXI. století]. *Něprikosnovennyj zapas*, Vol. 107, No. 3, s. 3–18.
- Nešpor, Zdeněk (2005): Pluralita náboženství a multireligiozita v moderních společnostech. In: Hirt, Tomáš – Jakoubek, Marek (eds.): *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identit*. Plzeň: Aleš Čeněk, s. 131–161.
- Østbø, Jardar (2017): Securitizing “spiritual-moral values” in Russia. *Post-Soviet Affairs*, Vol. 33, No. 3, s. 200–216.
- Pankhurst, Jerry G. – Kilp, Alar (2013): Religion, the Russian Nation and the State: Domestic and International Dimensions: an Introduction. *Religion, State & Society*, Vol. 41, No. 3, s. 226–243.
- Papkova, Irina (2011a): *The Orthodox Church and Russian Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Papkova, Irina (2011b): Russian Orthodox concordat? Church and state under Medvedev. *Nationalities Papers*, Vol. 39, No. 5, s. 667–683.
- Papkova, Irina (2013): The Contemporary Study of Religion, Society and Politics in Russia: A Scholar's Reflections. *Religion, State & Society*, Vol. 41, No. 3, s. 244–253.
- Payne, Daniel P. (2010): Spiritual Security, the Russian Orthodox Church, and the Russian Foreign Ministry: Collaboration or Cooptation? *Journal of Church and State*, Vol. 52, No. 4, s. 712–727.
- Pepinsky, Thomas (2014): The Institutional Turn in Comparative Authoritarianism. *British Journal of Political Science*, Vol. 44, No. 3, s. 631–653.
- Phkhaladze, Tengiz (2012): *Religion as an Instrument of Russian Foreign Policy towards Neighboring Countries: Georgia, Latvia, Ukraine*. Tbilisi: International Centre for Geopolitical Studies.
- Putna, Martin C. (2015): *Obrazy z kulturních dějin ruské religiozity*. Praha: Vyšehrad.
- Reisinger, William M. – Hesli, Vicki L. – Ebru, Erdem (1999): The Patriarch and the President: Religion and Political Choice in Russia. *Demokratizacija*, Vol. 7, No. 1, s. 42–72.
- Richters, Katja (2013): *The Post-Soviet Russian Orthodox Church: Politics, Culture and Greater Russia*. London: Routledge.
- Rjabych, Jurij (2001): Vněšněpolitičeskije orientiry Russkoj pravoslavnoj cerkvi (1991–2000) [Zahraničněpolitické směry ruské pravoslavné církve (1991–2000)]. *Pro et Contra*, Vol. 4, No. 6, s. 118–135.
- Rojek, Pawel (2015): *Rusko: prokleti impéria: Zdroje ruského politického chování*. Brno: CDK.

- Sekerák, Marián (2014): Dávid a Goliáš: Spolu alebo proti sebe? Bilaterálne vzťahy Svätej stolice a USA v kontexte medzinárodnej politiky. *Acta Facultatis filozofické Západočeské univerzity v Plzni*, Vol. 6, No. 3, s. 52–84.
- Solik, Martin – Baar, Vladimír (2017): Ruská pravoslávna cirkev ako nástroj ruskej náboženskej mäkkej moci v zahraničí. *Annales Scientica Politica*, Vol. 6, No. 2, s. 19–146.
- Solodovnik, Světlana (2012): Dva naroda, dvě cirkvi [Dva národy, dvě církve]. *Pro et Contra*, Vol. 55, No. 3, s. 32–61.
- Stoeckl, Kristina (2016): The Russian Orthodox Church as Moral Norm Entrepreneur. *Religion, State and Society*, Vol. 44, No. 2, s. 132–151.
- Ťachta, Alexandr (2001): Politickeskoje pozicionirovanije Cerkvi pri Putině [Politické budování pozice církve za Putina]. *Otčestvennyje zapiski*, No. 1, s. 155–175.
- Trenin, Dmitri (2011): *Post-Imperium*. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace.
- Verchovskij, Alexandr (2005): Rossijskoje pravoslavije: poňatije i puti razvitija [Ruské pravosláví: koncept a cesty vývoje]. In: Verchovskij, Alexandr (ed.): *Putami nšvobody* [Cestami nesvobody]. Moskva: Centr „Sova“, s. 48–80.
- Whitehead, Laurence (2014): Antidemocracy Promotion. Four Strategies in Search of a Framework. *Taiwan Journal of Democracy*, Vol. 10, No. 2, s. 1–24.

Dokumenty

- Alexeev, Valerij (2016): Rozhovor s předsedou Mezinárodního fondu jednoty pravoslavných národů. Mežunarodnyj občestvennyj Fond jedinstva pravoslavných narodov, 7. 10. 2016.
- Baranov, Nikolaj (2016): Rozhovor s výzkumným pracovníkem. Sankt-Petěrburgskij gosudarstvennyj universitet, 10. 10. 2016.
- BBC (2016): Kak „paket Jarovoj“ otrazitsja na verujuščich? [Jak „balík Jarovoj“ ovlivní věřící?]. *BBC*, 29. 7. 2016 <<http://www.bbc.com/russian/features-36662722>>.
- Beloborodova, Olesja (2016): Putin rasskazal ob istinnoj roli patriotizma [Putin pohovořil o skutečné roli patriotismu]. *Vzgljad*, 4. 2. 2016, <<http://vz.ru/politics/2016/2/4/792180.html>>.
- Cargrad TV (2017): O rolke „Ščastlivogo puti, sodomity!“ [O šotu „Šťastnou cestu, sodomiti!“]. *Cargrad TV*, 30. 6. 2017, <https://www.youtube.com/watch?v=vQ4E42T5_8M>.
- Cerpickaja, Olga (2016): Rozhovor s výzkumnou pracovnící. Sankt-Petěrburgskij gosudarstvennyj universitet, 8. 10. 2016.
- Curanović, Alicja (2013): Religion in Russia's Foreign Policy. *New Eastern Europe*, 4. 8. 2013, <<http://www.neweasterneurope.eu/interviews/812-religion-in-russia-s-foreign-policy>>.
- Čaplin, Vsevolod (2017): 1997: zakon „O svobodě sověsti“, Jelcin i Patriarch Aleksij [1997: zákon „o svobodě svědomí“, Jelcin a patriarcha Alexij]. *Snob*, 16. 1. 2017, <<https://snob.ru/profile/26107/blog/119409>>.
- Čapnin, Sergej (2000): Epocha Putina [Putinova epocha]. *NG Religiji*, Vol. 48, No. 1, s. 2–4.
- Diunov, Michail (2016): Putin i „vizantijskij tron“ [Putin a „byzantský trůn“]. *Vzgljad*, 31. 5. 2016, <<https://www.vz.ru/opinions/2016/5/31/813512.html>>.
- Evropský parlament (2016): Usnesení Evropského parlamentu ze dne 23. listopadu 2016 o strategické komunikaci EU s cílem bojovat proti propagandě, kterou proti ní vedou třetí strany (2016/2030(INI)). Brusel: Evropský parlament, <<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-TA-2016-0441+0+DOC+XML+V0//CS>>.
- Filatov, Sergej (2003): Osoznajet li Tretij Rim svoje rodstvo s Rimom pervym? [Uvědomuje si Třetí Řím své příbuzenství s Římem prvním?]. *Žurnalnyj zal*, <<http://magazines.russ.ru/nz/2003/4/filat.html>>.
- Foma (2013): Zapad: i ne drug, i ne vrag, a kak? [Západ: ani přítel, ani nepřítel, ale kdo tedy?]. *Foma*, 13. 6. 2013–25. 7. 2013, <http://foma.ru/stati/cerkov_i_obshhestvo-2/zapad-i-ne-drug-i-ne-vrag-a-kak>.
- Gomart, Thomas (2008): Jevropa, Rossija, SŠA: novyje veličiny starogo uravněnija [Evropa, Rusko, USA: nový rozměr staré rovnice]. *Rossija v globalnoj politike*, 16. 2. 2008, <http://www.globalaffairs.ru/number/n_10273>.
- Iljašenko, Alexandr (2004): Počemu pravoslavije – glavnyj vrag Ameriki? [Proč je pravosláví hlavním nepřítelem Ameriky?]. *Pravmir*, 2. 2. 2004, <<http://www.pravmir.ru/pochemu-pravoslavie-glavnyj-vrag-ameriki-chast-1/>>.
- Interfax-Religija (2007). Rossija vystupajet za sozdanije konsultativnogo Soveta mirovych religij pri OON [Rusko navrhuje vytvoření konzultační Rady světových náboženství v OSN]. *Interfax-Religija*, 5. 10. 2007, <<http://www.interfax-religion.ru/index.php/interfax-russia.ru/?act=news&div=20677>>.
- Ivanova, Natalja – Korčenkov, Maxim (2017): U spikera Gosdumy pojavitsja sovetnik na cerkovnych načalach [Poradcem mluvčího Státní dumy bude významný představitel RPC]. *Kommersant*, 3. 2. 2017, <<http://www.kommersant.ru/doc/3208189,22.4.2017>>.
- Ivšina, Olga (2016): Ně tolko cerkovnyje děla: Začem glava RPC prijezžajet v London? [Nejen církevní záležitosti: Proč jede hlava RPC do Londýna?]. *BBC*, 15. 10. 2016, <<http://www.bbc.com/russian/features-37661804>>.
- Kolesnikov, Andrej (2017): Jego Fulton: k děsjaťiletiju Mjunchenskoj reči Vladimira Putina [Jeho Fulton: k desátému výročí mnichovského projevu Vladimira Putina]. *RBK*, 10. 2. 2017, <<http://www.rbc.ru/opinions/politics/10/02/2017/589d716d9a79476fb72a221a>>.

- Kovalenko, Jurij – Villiers, de Philippe (2015): Filipp de Vilje: „Putin – zaščitnik vsega christianskoga mira“ [Philippe de Villiers: „Putin – ochránce celého křesťanského světa“]. *Gazeta „Kultura“*, 11. 11. 2015, <<http://portal-kultura.ru/articles/world/124391-filipp-de-vile-putin-zashchitnik-vsego-khristianskogo-mira/>>.
- Kremlín (2007a): Vystuplenije i diskussija na Mjunchenskoj konferencii po voprosam politiki bezopasnosti [Projev a diskuse na Mnichovské konferenci o otázkách bezpečnosti politiky]. *Prezident Rossii*, 10. 2. 2007, <<http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/24034>>.
- Kremlín (2007b): Stenografičeskij otčet o press-konferencii dlja rossijskich i inostrannyh žurnalistov [Stenografická zpráva o tiskové konferenci pro ruské a zahraniční novináře]. *Prezident Rossii*, 1. 2. 2007, <<http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/24026>>.
- Kremlín (2013a): Zasedanije meždunarodnogo diskussionnogo kluba „Valdaj“ [Zasedání mezinárodního diskusního klubu Valdaj]. *Prezident Rossii*, 19. 9. 2013, <<http://kremlin.ru/events/president/news/19243>>.
- Kremlín (2013b): Poseščenie kanala Russia Today [Návštěva televizního kanálu Russia Today]. *Prezident Rossii*, 11. 6. 2013, <<http://www.kremlin.ru/events/president/news/18319>>.
- Kremlín (2013c): Press-konferencija Vladimira Putina [Tisková konference Vladimira Putina]. *Prezident Rossii*, 19. 12. 2013, <<http://www.kremlin.ru/events/president/news/19859>>.
- Kremlín (2015a): Zasedanije meždunarodnogo diskussionnogo kluba „Valdaj“ [Zasedání mezinárodního diskusního klubu Valdaj]. *Prezident Rossii*, 22. 10. 2015, <<http://www.kremlin.ru/events/president/news/50548>>.
- Kremlín (2015b): Otvety na voprosy žurnalistov po itogam „Prjamoj linii“ [Odpovědi na otázky novinářů o výsledcích „Prjamoj linii“]. *Prezident Rossii*, 16. 4. 2015, <<http://www.kremlin.ru/events/president/news/49264>>.
- Kremlín (2017): Zasedanije Archierejskogo Sobora RPC [Zasedání biskupského sněmu RPC]. *Prezident Rossii*, 1. 12. 2017, <<http://www.kremlin.ru/events/president/news/56255>>.
- Kurajev, Andrej (nedat.): Svoboda sovesti i svoboda sekt [Svoboda svědomí a svoboda sekt]. *Saratovskaja eparhija*, <<http://www.eparhia-saratov.ru/Content/Books/49/2.html>>.
- Lebeděv, Valentin (2016a): Rozhovor s předsedou Svazu pravoslavných občanů. Sojuz pravoslavných graždan, 2. 10. 2016.
- Lebeděv, Valentin (2016b): Čto my žďom ot predstojaščich vyborov? [Co očekáváme od příštích voleb?]. *Russkaja linija*, 8. 9. 2016, <http://ruskline.ru/news_rl/2016/09/08/chto_my_zhdem_ot_predstoyavih_vyborov>.
- Lenta.ru (2000): Patriarch Alexij II: Zapad celenapravlenno rastlevajet rossijan [Patriarcha Alexij II.: Západ záměrně rozvrací Rusy]. *Lenta.ru*, 15. 12. 2000, <<https://lenta.ru/russia/2000/12/15/aleksyi/>>.
- Lenta.ru (2002a): Virtuanyj „krestovyj pochod na Svjatuju Rus“ prodlijsja něskolko časov [Virtuální „křížová výprava do Svaté Rusi“ trvala několik hodin]. *Lenta.ru*, 4. 3. 2002, <<https://lenta.ru/articles/2002/03/04/virtual/>>.
- Lenta.ru (2002b): Iz Rossii vysylajut očerednogo katoličeskogo svjaščennika [Z Ruska vyhošťují dalšího katolického kněze]. *Lenta.ru*, 29. 8. 2002, <<http://lenta.ru/russia/2002/08/29/krajniak/>>.
- Ljutikov, Vasilij (1997): Papa ubeždajet Jelcina izmenit' zakon o religii [Papež přesvědčuje Jelcina, aby změnil zákon o náboženství]. *Kommersant*, 19. 7. 1997, <<http://www.kommersant.ru/doc/181293>>.
- Lunkin, Roman (2016a): Rozhovor s vedoucí oddělení výzkumu náboženství Ústavu Evropy Ruské akademie věd. Centr po izučeníju religij pri Institute Jevropy RAN, 27. 10. 2016.
- Lunkin, Roman (2016c): Ot religioznogo buma k Zakonu Jarovoj: ateizm bez ateizma i pravoslavije bez pravoslavija [Od náboženského boomu k zákonu Jarovoj: ateismus bez ateismu a pravoslaví bez pravoslavlí]. *Religija i pravo*, 24. 11. 2016, <http://www.sclj.ru/analytics/glavred/detail.php?ELEMENT_ID=7333>.
- Makarova, Anastasija (1997): Pismo patriarcha [Dopis patriarchy]. *Kommersant*, 16. 4. 1997, s. 2.
- Matvijenko, Valentina (2016): Vzajmoobogoščajuščij dialog [Vzájemně obohacující dialog]. *Sovět Federacii*, 28. 1. 2016, <<http://council.gov.ru/services/discussions/blogs/63757/>>.
- Melikova, Natalja (2006): Pomolimsja o gospodině prezidentě [Pomodlíme se za pana prezidenta]. *Novaja Gazeta*, 24. 4. 2006, <http://www.ng.ru/politics/2006-04-24/2_church.html>.
- Melnikov, Andrej (2012): Ně patriaršeje eto dělo? [Není toto záležitost patriarchy?]. *Nězavisimaja gazeta*, 4. 4. 2012, <http://www.ng.ru/events/2012-04-04/1_patriarh.html?insidedoc>.
- MID (2006): Tezisy vystuplenija Ministra inostrannyh děl Rossii S. V. Lavrova na vstreče so studentami Fakulteta mirovoj politiki MGU im. M. V. Lomonosova, 11. děkabnja 2006 goda [Teze projevu ministra zahraničí RF S. V. Lavrova na setkání se studenty Fakulty světové politiky Lomonosovovy MSU, 11. prosince roku 2006]. Ministerstvo inostrannyh děl Rossijskoj Federacii, 11. 12. 2006, <http://www.mid.ru/press_service/minister_speeches/-/asset_publisher/7OvQR5KJWvMR/content/id/385508>.
- MID (2008): Poslanije Ministra inostrannyh děl Rossii S. V. Lavrova Svjaščennomu Sinodu Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi v svjazj s končinoj Patriarcha Moskovskogo i vseja Rusi Aleksija II [Poselství ministra zahraničních věcí Ruska S. V. Lavrova Svatému synodu ruské pravoslavné církve v souvislosti s úmrtím patriarchy Moskvy a celé Rusi Alexije II.]. Ministerstvo inostrannyh děl Rossijskoj Federacii, 5. 12. 2008, <http://www.mid.ru/web/guest/foreign_policy/humanitarian_cooperation/-/asset_publisher/bB3NYd16mBFC/content/id/313990>.
- MID (2014): Vystuplenije Ministra inostrannyh děl Rossii S. V. Lavrova na vstreče s členami Rossijskogo sojeta po meždunarodnym dělam, Moskva, 4. ijuňa 2014 goda [Projev ministra zahraničních věcí Ruska S. V. Lavrova na setkání s členy ruské Rady pro mezinárodní záležitosti, Moskva, 4. června roku 2014]. Ministerstvo inostrannyh děl Rossijskoj Federacii, 4. 6. 2014, <http://www.mid.ru/web/guest/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/57150>.

- MID (2017a): Vystuplenije i otvety na voprosy SMI Ministra inostrannyh děl Rossii S. V. Lavrova v chodě press-konferencii po itogam dejatel'nosti rossijskoj diplomatii v 2016 godu, Moskva, 17 janvarja 2017 goda [Projev ministra zahraničnických věcí Ruska S. V. Lavrova a jeho odpovědi na otázky masmédií během tiskové konference o výsledcích činnosti ruské diplomacie v roce 2016, Moskva, 17. ledna roku 2017]. Ministerstvo inostrannyh děl Rossijskoj Federacii, 17. 1. 2017, <http://www.mid.ru/web/guest/meropriyatiya_s_uchastiem_ministra/-/asset_publisher/xK1BhB2bUjd3/content/id/2599609>.
- MID (2017b): Vystuplenije i otvety na voprosy Ministra inostrannyh děl Rossii S. V. Lavrova na meropriyatii po problematike bezopasnosti christian, v osobennosti na Bliznem Vostoke, organizovannom po iniciative Rossii i Vengrii „na poljach“ SMID OBSE, Vena, 7 dekabrya 2017 goda [Projev ministra zahraničnických věcí Ruska S. V. Lavrova a jeho interview na akci věnované problematice bezpečnosti křesťanů, zejména na Blízkém východě, zorganizované na podnět Ruska a Maďarska „na poli“ Rady ministrů OBSE, Vídeň, 7. prosince roku 2017]. Ministerstvo inostrannyh děl Rossijskoj Federacii, 7. 12. 2017, <http://www.mid.ru/web/guest/mero_priyatiya_s_uchastiem_ministra/-/asset_publisher/xK1BhB2bUjd3/content/id/2981131>.
- MID (2017c): Vystuplenije ministra inostrannyh děl Rossii Sergeja Lavrova na otkrytii XXV Meždunarodnyh Rožděstvenskich obrazovatel'nyh Čtěníj, Moskva, 25 janvarja, 2017 goda [Projev ministra zahraničnických věcí Ruska S. V. Lavrova na zahájení XXV. Mezinárodních vánočních vzdělávacích cyklů, Moskva, 25. ledna roku 2017]. Ministerstvo inostrannyh děl Rossijskoj Federacii, 25. 1. 2017, <http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw>.
- Micheev, Alexej (2015): Zapad perestajet byt' chrisitanskim [Západ přestává být křesťanským]. *RIA Novosti*, 28. 10. 2015, <<http://ria.ru/religion/20151028/1309500233.html>>.
- Miroff, Nick – Murphy, Brian (2016): Meeting of pope and patriarch highlights ancient rifts, current fears. *The Washington Post*, 12. 2. 2016, <https://www.washingtonpost.com/world/meeting-between-pope-and-patriarch-highlights-ancient-rifts-and-current-worries/2016/02/12/e7780868-d199-11e5-b2bc-988409ee911b_story.html>.
- Mitrofanova, Anastasija (2007): Imeet li Russkaja pravoslavnaja cerkov objedinajuščee značenie dlja sootčestvennikov v stranach SNG i Baltii [Má-li Ruská pravoslavná církev sjednocující význam pro krajany ve státech SNS a Baltského regionu]. Informacionno-analitičeskij Centr po izučeníju obščestvenno-političeskich processov na postsovětskom prostranstve, 21. 2. 2007, <<http://ia-centr.ru/archive/comments6a70.html?id=387>>.
- Mospat (2001): Slovo Patriarcha Moskovskogo i vseja Rusi Aleksija II pri otkrytii VI Vsemirnogo Russkogo Sobora 13 dekabrya 2001 goda [Slovo patriarchy Moskevského a celé Rusi při zahájení VI. Celosvětového ruského národního sněmu 13. prosince roku 2001]. Russkaja pravoslavnaja cerkov, 16. 12. 2001, <<https://mospat.ru/archive/2001/12/nr112131/>>.
- Mospat (2002): Mitropolit Kirill posetil Irak [Metropolita Kirill navštívil Irák]. Russkaja pravoslavnaja cerkov, 1. 4. 2002, <<https://mospat.ru/archive/2002/04/nr204011/>>.
- Mospat (2003a): Svjatějšij Patriarch Aleksij II i Svjasščennyj Sinod sdělali zajavlenije v svjazi s situacijej vokrug Iraka [Nejsvětější patriarcha Alexij II. a Svätý synod učinili prohlášení v souvislosti se situací týkající se Iráku]. Russkaja pravoslavnaja cerkov, 17. 3. 2003, <<https://mospat.ru/archive/2003/03/nr303171>>.
- Mospat (2003b): Zajavlenije Patriarcha Moskovskogo i vseja Rusi Aleksija II v svjazi s načalom vojennoj operacii protiv Iraka [Prohlášení patriarchy Moskvy a celé Rusi Alexije II. v souvislosti se zahájením vojenské operace proti Iráku]. *Russkaja pravoslavnaja cerkov*, 20. 3. 2003, <<https://mospat.ru/archive/2003/03/nr303202/>>.
- Mospat (2003c): Svjatějšij Patriarch Aleksij napravil Generalnomu sekretarju OON Kofi Annanu otkrytoje pismo v svjazi s vojennymi dejstvijami protiv Iraka [Nejsvětější patriarcha Alexij poslal generálnímu tajemníkovi Kofimu Annanovi otevřený dopis v souvislosti s vojenskými operacemi proti Iráku]. Russkaja pravoslavnaja cerkov, 20. 3. 2003, <<https://mospat.ru/archive/2003/04/nr303261/>>.
- Mospat (2007): Vystuplenije mitropolita Smolenskogo i Kaliningradskogo Kirilla, predsedatělja Otděla vněšnich cerkovnyh svjazej Moskovskogo Patriarchata na Konferencii religioznych liděrov [Projev metropolity smolenského a kaliningradského Kirilla, předsedy oddělení vnějších církevních vztahů Moskevského patriarchátu, na konferenci náboženských lídrů]. Russkaja pravoslavnaja cerkov, 6. 6. 2007, <<https://mospat.ru/archive/36508.htm>>.
- Mospat (2008): Patriaršij Mestobljustitel' mitropolit Smolenskij i Kaliningradskij Kirill vstretislja s prepodavateljami i studentami Moskovskich Duchovnyh škol [Patriarchův dočasný zástupce metropolita smolenský a kaliningradský Kirill se setkal s učiteli a studenty moskevských duchovních škol]. Russkaja pravoslavnaja cerkov, 14. 12. 2008, <<https://mospat.ru/archive/2008/12/43625/>>.
- Newsru.com (2002): V straně prošli akcii v zaščitu nacionalnyh interesov Rossii i RPC [Ve státě proběhly akce na obranu národních zájmů Ruska a RPC]. *Newsru.com*, 29. 4. 2002, <http://www.newsru.com/religy/29apr2002/anticathilic_ru.html>.
- Nėzavisimaja gazeta (2016): Ot vseja Rusi do britanskich morej [Od celé Rusi po britská moře]. *Nėzavisimaja gazeta*, 26. 10. 2016, <http://www.ng.ru/editorial/2016-10-26/2_6844_red.html>.
- OVCS (2014): Sostojalas vstreča Svjatějšego Patriarcha Kirilla s predsedatělem upravlenija po dělam religij Tureckoj Respubliki [Proběhlo setkání Nejsvětějšího patriarchy Kirilla s vedoucím Úřadu pro náboženské záležitosti Turecké republiky]. Russkaja pravoslavnaja cerkov. Otdělenije vněšnich cerkovnyh svjazej, 12. 12. 2014, <<https://mospat.ru/ru/2014/12/12/news112918/>>.
- Portal Credo.ru (2006): Predstavitel' RPC MP pri Sověte Jevropy podverg kritike rabotu PASE za otkaz ot sotrudničestva s religioznymi organizacijami [Představitel RPC při Radě Evropy kritizuje činnost PASE kvůli

- odmítnutí spolupráce s náboženskými organizacemi]. *Portal Credo.ru*, 25. 2. 2006, <<http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=408421>>.
- Prezident Ruské federace (1997): Ukaz Prezidenta Rossijskoj Federacii od 19. 12. 1997 ob utvrdženií Koncepicii nacionalnoj bezopasnosti Rossijskoj Federacii (1300/1997) [Vyhláška prezidenta Ruské federace ze dne 17. prosince 1997 o schválení Koncepce národní bezpečnosti Ruské federace (1300/1997). Moskva: Administrativa prezidenta Ruské federace, <<http://www.kremlin.ru/acts/bank/11782>>.
 - Prezident Ruské federace (2000): Ukaz Prezidenta Rossijskoj Federacii od 10. 01. 2000 ob utvrdženií Koncepicii nacionalnoj bezopasnosti Rossijskoj Federacii (24/2000) [Vyhláška prezidenta Ruské federace ze dne 10. ledna 2000 o schválení Koncepce národní bezpečnosti Ruské federace (24/2000). Moskva: Administrativa prezidenta Ruské federace, <<http://www.kremlin.ru/acts/bank/14927>>.
 - Prezident Ruské federace (2007): Ukaz Prezidenta Rossijskoj Federacii od 13. 7. 2007 o priostanovlenii Rossijskoj Federaciij dějstvija Dogovora ob obyčnyh vooružennych silach v Jevrope i svjazannyh s nim meždunarodnyh dogovorov (872/2007) [Vyhláška prezidenta Ruské federace ze dne 13. července 2007 o pozastavení platnosti Smlouvy o konvenčních ozbrojených silách v Evropě a souvisejících mezinárodních smluv Ruskou federací (872/2007)]. Moskva: Administrativa prezidenta Ruské federace, <<http://www.kremlin.ru/acts/bank/25785>>.
 - Prezident Ruské federace (2008): Ukaz Prezidenta Rossijskoj Federacii od 15. 7. 2008 ob utvrdženií Koncepicii vněšněj politiky Rossijskoj Federacii (PR-1440/2008) [Vyhláška prezidenta Ruské federace ze dne 15. července 2008 o schválení Koncepce zahraniční politiky Ruské federace (PR-1440/2008)]. Moskva: Administrativa prezidenta Ruské federace, <<http://www.kremlin.ru/acts/news/785>>.
 - Prezident Ruské federace (2015): Ukaz Prezidenta Rossijskoj Federacii od 31. 12. 2015 o Strategii nacionalnoj bezopasnosti Rossijskoj Federacii (683/2015) [Vyhláška prezidenta Ruské federace ze dne 31. prosince 2015 o strategii národní bezpečnosti Ruské federace (683/2015). Moskva: Administrativa prezidenta Ruské federace, <<http://www.kremlin.ru/acts/bank/4039>>.
 - Putin, Vladimir (2012a): Vladimir Putin. Rossija: nacionalnyj vopros [Vladimir Putin. Rusko: národní otázka]. *Nězavisimaja gazeta*, 23. 1. 2012, <http://www.ng.ru/politics/2012-01%2023/1_national.html>.
 - Putin, Vladimir (2012b): Rossija i meňajuščijsja mir [Rusko a měnící se svět]. *Moskovskije novosti*, 27. 2. 2012, <<http://www.mn.ru/politics/78738>>.
 - RIA Novosti (2015): Asad sčítajet Putina zaščitnikom christianskoj civilizacii [Asad považuje Putina za ochránce křesťanské civilizace]. *Ria Novosti*, 17. 11. 2015, <<https://ria.ru/syria/20151117/1323084586.html>>.
 - Rossija 24 (2017): Programma „Cerkov i mir“ od 7 okťabrja 2017 goda [Program „Církev a svět“ ze dne 7. listopadu roku 2017]. *Rossija 24*, 7. 10. 2017, <<https://www.vesti.ru/videos/show/vid/732325/>>.
 - RPC (2008): Vladimir Putin sčítajet smert' Svjatějšego Patriarcha Aleksija II bolšoj potěrej dlja strany [Vladimir Putin považuje smrt Nejsvětějšího patriarchy Alexije II. za velkou ztrátu pro stát]. *Russkaja pravoslavnaja cerkov*, 5. 12. 2008, <<http://www.patriarchia.ru/db/text/499185.html>>.
 - RPC MP (2006): Deklaracija o pravach i dostoinstve čeloveka X Vsemirnogo Russkogo Narodnogo Sobora [Deklarace o právech a důstojnosti člověka X. celosvětového ruského národního sněmu]. *Russkaja pravoslavnaja cerkov*, 6. 4. 2006, <<http://www.patriarchia.ru/db/text/103235.html>>.
 - RPC MP (2007): Assirijcy Rossii provedi akciju v zaščitu irakskich christian [Ruští Asyřané uskutečnili akci na obranu iráckých křesťanů]. *Russkaja pravoslavnaja cerkov*, 12. 7. 2007, <<http://www.patriarchia.ru/db/text/268624.html>>.
 - RPC MP (2008): Doklad mitropolita Smolenskogo i Kaliningradskogo Kirilla, predsedatělja Otděla vněšnych cerkovnyh svjazej Moskovskogo Patriarchata o vněšněj cerkovnoj dějatel'nosti [Zpráva metropolity smolenského a kaliningradského Kirilla, předsedy oddělení vnějších církevních vztahů Moskevského patriarchátu, o zahraniční církevní činnosti]. *Russkaja pravoslavnaja cerkov*, 7. 6. 2008, <<http://www.patriarchia.ru/db/text/423147.html>>.
 - RPC MP (2012a): Obraščenie Vysšego Cerkovnogo Sověta Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi [Výzva Nejvyšší církevní rady Ruské pravoslavné církve]. *Russkaja pravoslavnaja cerkov*, 3. 4. 2012, <<http://www.patriarchia.ru/db/text/2135736.html>>.
 - RPC MP (2012b): Mitropolit Volokolamskij Ilarion: Manija politkorrektnosti ničtožajet Jevropu [Metropolit volokolamský Ilarion: Mánie politické korektnosti ničí Evropu]. *Russkaja pravoslavnaja cerkov*, 10. 4. 2012, <<http://www.patriarchia.ru/db/text/2152949.html>>.
 - RPC MP (2012c): V. V. Putin: Rossija buděť zaščičat' christianskije meňšinstva v stranach Bližněgo Vostoka [V. V. Putin: Rusko bude ochraňovat křesťanské menšiny na Blízkém východě]. *Russkaja pravoslavnaja cerkov*, 9. 2. 2012, <<http://www.patriarchia.ru/db/text/2007070.html>>.
 - RPC MP (2013): Zajavlenie Služby komunikacii Otděla vněšnych cerkovnyh svjazej Moskovskogo Patriarchata po povodu poslednich izmeněnij v semejnem zakonodatěl'stve Francii i Velikobritanii [Prohlášení Komunikační služby oddělení vnějších církevních vztahů Moskevského patriarchátu k posledním změnám v rodinné legislativě ve Francii a Velké Británii]. *Russkaja pravoslavnaja cerkov*, 5. 3. 2013, <<http://www.patriarchia.ru/db/text/2655089.html>>.
 - RPC MP (2014): Rožďestvenskoje intervju Svjatějšego Patriarcha Kirilla telekanalu „Rossija“ [Vánoční rozhovor Nejsvětějšího patriarchy Kirilla pro televizní kanál Rossija]. *Russkaja pravoslavnaja cerkov*, 7. 1. 2014, <<http://www.patriarchia.ru/db/text/3498045.html>>.
 - RPC MP (2015a): Predstojatěl' Russkoj Cerkvi priňal členov Komissii po podgotovke prazdnovanija 1000-letija russkogo monašeskogo prisutstvija na Svjatoj Gore Afon [Představený Ruské pravoslavné církve přijal

- členy Komise pro přípravu oslav 1000. výročí ruské klášterní přítomnosti na Svaté Hoře Athos]. Russkaja pravoslavnaja cerkov, 17. 6. 2015, <<http://www.patriarchia.ru/db/text/4124451.html>>.
- RPC MP (2015b): Vystuplenije Svjatějšego Patriarcha Kirilla v Diplomatickejšoj akademii MID Rossii [Projev Nejsvětějšího patriarchy Kirilla v Diplomatické akademii ruského MZV]. Russkaja pravoslavnaja cerkov, 30. 4. 2015, <<http://www.patriarchia.ru/db/text/4062426.html>>.
 - RPC MP (2015c): Sostojalas vstreča Svjatějšego Patriarcha Kirilla s glavoj Siro-Jakovitskoj Cerkvi [Proběhlo setkání Nejsvětějšího patriarchy Kirilla a hlavy Syrské pravoslavné církve]. Russkaja pravoslavnaja cerkov, 10. 11. 2015, <<http://www.patriarchia.ru/db/text/4268224.html>>.
 - RPC MP (2016a): Mitropolit Volokolamskij Ilarion: Jevropa kak civilizacija možet pogibnut' bez duchovno-nravstvennyh cennostej [Metropolita Volokolamský Ilarion: Evropa jako civilizace může bez duchovních a morálních hodnot zahynout]. Russkaja pravoslavnaja cerkov, 18. 4. 2016, <<http://www.patriarchia.ru/db/text/4436586.html>>.
 - RPC MP (2016b): Rožděstvenskoje intervju Svjatějšego Patriarcha Kirilla telekanalu „Rossija“ [Vánoční rozhovor Nejsvětějšího patriarchy Kirilla pro televizní kanál Rossija]. Russkaja pravoslavnaja cerkov, 7. 1. 2016, <<http://www.patriarchia.ru/db/text/4327642.html>>.
 - RPC MP (2016c): Slovo Svjatějšego Patriarcha Kirilla posle Liturgii v novoosvjaščennom chrame sv. Aleksandra Nevskogo pri MGIMO [Prohlášení Nejsvětějšího patriarchy Kirilla po liturgii v nově zasvěceném chrámu sv. Alexandra Nevského u MGIMO]. Russkaja pravoslavnaja cerkov, 6. 3. 2016, <<http://www.patriarchia.ru/db/text/4390359.html>>.
 - RPC MP (2016d): Sostojalas vstreča Svjatějšego Patriarcha Kirilla s poslom Velikobritanii v Rossii L. Bristou [Proběhlo setkání Nejsvětějšího patriarchy Kirilla s velvyslancem Velké Británie v Rusku L. Bristou]. Russkaja pravoslavnaja cerkov, 5. 4. 2016, <<http://www.patriarchia.ru/db/text/4422333.html>>.
 - RPC MP (2016d): Svjatějšij Patriarch Kirill: Nam predstoit bogoslovski osmyslit' javlenije terrorizma [Nejsvětější patriarcha Kirill: Budeme muset z teologického hlediska postihnout význam terorismu]. Russkaja pravoslavnaja cerkov, 23. 3. 2016, <<http://www.patriarchia.ru/db/text/4412063.html>>.
 - RPC MP (2016e): V zaveršenije vizita v Velikobritaniju Predstojatel' Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi otvetil na voprosy predstavitelej rossijskich i zarubežnyh SMI [Na závěr své návštěvy Velké Británie Představený Ruské pravoslavné církve odpověděl na otázky zástupců ruských a zahraničních masmédií]. Russkaja pravoslavnaja cerkov, 19. 10. 2016, <<http://www.patriarchia.ru/db/text/4644339.html>>.
 - RPC MP (2017a): Rožděstvenskoje intervju Svjatějšego Patriarcha Kirilla telekanalu „Rossija“ [Vánoční rozhovor Nejsvětějšího patriarchy Kirilla pro televizní kanál Rossija]. Russkaja pravoslavnaja cerkov, 7. 1. 2017, <<http://www.patriarchia.ru/db/text/4756757.html>>.
 - RPC MP (2017b): Predstojatel' Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi priňal učastije v Paschalnom prijime v Ministerstve inostrannyh děl [Představený Ruské pravoslavné církve se zúčastnil velikonoční hostiny na Ministerstvu zahraničních věcí RF]. Russkaja pravoslavnaja cerkov, 18. 4. 2017, <<http://www.patriarchia.ru/db/text/4873288.html>>.
 - RPC MP (2017c): Slovo Svjatějšego Patriarcha Kirilla v Kirgizsko-Rossijskom slavjanskom universitetě v Biškeke [Proslav Svjatějšego patriarchy Kirilla v Kyrgyzsko-ruské slovanské univerzitě v Biškeku]. Russkaja pravoslavnaja cerkov, 29. 5. 2017, <<http://www.patriarchia.ru/db/text/4918384.html>>.
 - RPC MP (2018a): Pozdravlenije Svjatějšego Patriarcha Kirilla V. V. Putinu s pereizbraniem na post Prezidenta Rossijskoj Federacii [Blahopřání Nejsvětějšího patriarchy Kirilla V. V. Putinovi ke znovuzvolení do funkce prezidenta Ruské federace]. Russkaja pravoslavnaja cerkov, 19. 3. 2018, <<http://www.patriarchia.ru/db/text/5164296.html>>.
 - RPC MP (2018b): Rožděstvenskoje intervju Svjatějšego Patriarcha Kirilla telekanalu „Rossija“ [Vánoční rozhovor Nejsvětějšího patriarchy Kirilla pro televizní kanál Rossija]. Russkaja pravoslavnaja cerkov, 7. 1. 2018, <<http://www.patriarchia.ru/db/text/5095439.html>>.
 - RPC MP (2018c): Svjatějšij Patriarch Kirill obsudil po telefonu s Papoj Rimskim Franciskom i Predstojatel'jami Pomestnyh Pravoslavnyh Cerkvej situaciju v Sirii [Nejsvětější patriarcha Kirill telefonicky projednal s papežem Františkem a představenými pomístních pravoslavných církví v Sýrii]. Russkaja pravoslavnaja cerkov, 14. 4. 2018, <<http://www.patriarchia.ru/db/text/5179831.html>>.
 - RT (2016): „Zapad vošel v konflikt s nraštvennoj prirodou čeloveka“: patriarch Kirill v intervju RT [„Západ se dostal do konfliktu s morální podstatou člověka“: Patriarcha Kirill v rozhovoru pro RT]. RT, 21. 11. 2016, <<https://russian.rt.com/russia/article/334313-patriarch-kirill-intervyu-rt>>.
 - Serebrič, Andrej (2016): Rozhovor s výzkumným pracovníkem. Rossijskij institut strategičeskich issledovanij, 5. 10. 2016.
 - Sibireva, Olga (2016): Rozhovor s výzkumnou pracovnící. Centr Sova, 7. 10. 2016.
 - Skrylnikov, Pavel (2016): Uvidět Paříž – i vocerkovit' [Uvidět Paříž a přejít k víře]. NG Religija, 7. 12. 2016, <http://www.ng.ru/ng_religii/2016-12-07/1_411_paris.html>.
 - Smirnov, Igor (1997): Svjaščennoslužitel' [Duchovní]. *Kommersant*, 29. 7. 1997, s. 15.
 - Soldatov, Alexandr (2016): Bezuslovnaja piar pobeda Kirilla [Nepochybné PR vítězství Kirilla]. *Novaja Gazeta*, 13. 2. 2016, <<http://www.novayagazeta.ru/society/71836.html>>.
 - Solomon, Lawrence (2016): Lawrence Solomon: In Russia's religious rebirth, Putin is a new Pope. *Financial Post*, 13. 10. 2016, <<http://business.financialpost.com/fp-comment/lawrence-solomon-in-russias-religious-rebirth-putin-is-a-new-pope>>.

- Sudworth, John (2016): Why many Christians in China have turned to underground churches. *BBC News*, 26. 3. 2016, <http://www.bbc.com/russian/society/2016/03/160326_china_underground_churches>.
- Šumskij, Alexandr (2016): Rozhovor s duchovním RPC. Chram Nikoly v Chamovnikach, 6. 10. 2016.
- Tiščenko, Michail (2016): Dobroje slovo i buldozer: Kak v Kitaje borjutsja s christianstvom [Dobré slovo a buldozer: Jak v Číně bojují s křesťanstvím]. *Slon*, 26. 4. 2016, <<https://republic.ru/posts/67279>>.
- Trofimov, Oleg (2016): Putinu mesto na imperatorskom trone [Putin patří na carský trůn]. *Russkaja linija*, 30. 5. 2016, <http://ruskline.ru/news_rl/2016/05/30/putinu_mesto_na_imperatorskom_trone>.
- Trojickij, Petr (2006): Grossmejer Bžezinskij [Vel mistr Brzezinskí]. *Russkaja linija*, 14. 11. 2006, <<http://rusk.ru/st.php?idar=110759>>.
- Ušakova, Irina (2017): Naše glavnoje sokrovišče – pravoslavnaja vera [Náš hlavní poklad je pravoslavná víra]. *Pokrov*, 16. 2. 2017, <<http://pokrov.pro/nashe-glavnoe-sokrovishhe-pravoslavnaya-vera>>.
- Verchovskij, Alexandr (2000): Radikalnyje nacionalisty v načale 2000 godov [Radikální nacionalisté na počátku 21. století]. *Panorama.ru*, 23. 2. 2000, <<http://www.panorama.ru/works/patr/bp/finrr.html>>.
- Verchovskij, Alexandr (2003): Bespokojnoje sosedsstvo: Russkaja Pravoslavnaja Cerkov i putinskoje gosudarstvo [Neklidné sousedství: Ruská pravoslavná církev a Putinův stát], *Sova*, 1. 1. 2003, <<http://www.sova-center.ru/religion/publications/panorama-books/2003/01/d164>>.
- Vermiševa, Elja (2007): Patriarch upravilsja s PASE [Patriarcha zvládnul PACE]. *Gazeta.ru*, 2. 10. 2007, <<https://www.gazeta.ru/social/2007/10/02/2211391.shtml>>.
- Voshell, Fay (2015): Who Will Save Middle East Christians: Obama or Putin? *American thinker*, 5. 10. 2015, <http://www.americanthinker.com/articles/2015/10/who_will_save_middle_east_christians_obama_or_putin.html>.
- VRNS (2006): Stenogramma X Vsemirnogo Russkogo Narodnogo Sobora [Stenogram X. Celosvětového ruského národního sněmu]. *VRNS*, 6. 4. 2006, <<https://vrns.ru/documents/63/1197>>.
- VRNS (2013): Slovo Svjatějšego Patriarha Kirilla na XVII Vsemirnomo Russkom Narodnom Sobore [Proslav Nejsvětějšího patriarchy Kirilla na XVII. Celosvětovém ruském národním sněmu]. *VRNS*, 31. 10. 2013, <<http://www.vrns.ru/news/2237/>>.
- VRNS (2016): Vladimir Lepjochin: Slyšim li my to, o čem govorit Patriarh Kirill [Vladimír Lepjochin: Slyšíme-li, o čem mluví patriarcha Kirill]. *VRNS*, 3. 11. 2016, <<http://www.vrns.ru/experts/4260/#.WPnCp4iL SaE>>.

Poznámka

Článek byl zpracován v rámci Institucionální podpory na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace 2018 Katedry politologie a mezinárodních vztahů FF ZČU.